

רצוננו לראות את מלכנו: התגלויות בחב"ד המשיחית

יורם בילו

הקדמה

רבי מנחם מנדל שניאורסון (הרבי מלובביץ'), האדמו"ר השביעי הכריזמטי של חסידות חב"ד, העצים ושלחב את התסיסה המשיחית בקרב חסידיו מאז עלייתו לכס הנשיאות באמצע המאה ה-20 (פרידמן 2001; פרידמן והיילמן 2011; קראוס 2007; רביצקי 1993, 1999; Elior; 1994; Shaffir 1993, 1994; Friedman 1994; 1998). בין שראה הרבי בעצמו משיח ובין שלא (דהן תשס"ח; דן תשנ"ח), ההתלהבות המשיחית שטיפח בהכרזותיו החוזרות ונשנות כי אנו ניצבים על סף הגאולה תועלה בסופו של דבר כלפיו, ורבים מהחסידים החלו לראות בו את המשיח המיועד. על רקע זיהוי זה חולל מותו של הרבי חשון הבנים בג' בתמוז תשנ"ד (12 ביוני 1994) זעזוע עמוק בתנועה, ורבים תהו אם תוכל להתאושש ממנו (ראו למשל Friedman 1994). כיום, כשני עשורים לאחר הסתלקותו של הרבי וללא יורש ממשיך, החסידות ממשיכה לתפקד בחיוניות ובתנופה למרות הבקיעים שנפערו בה בין ה'משיחיסטים' למתנגדיהם. המשיחיסטים, שנוכחותם ניכרת בישראל - בייחוד בקרב צעירים, מצטרפים חדשים, מזרחים וחוזרים בתשובה - לא נטשו את אמונתם כי הרבי הוא מלך המשיח. רבים מהם מכחישים את עובדת מותו, ומאמינים כי הוא 'חי וקיים בגוף ובנפש, כפשוטו ממש' וממשיך להתגורר בביתו ב־770 Eastern Parkway בקראון הייטס, ברוקלין, ניו יורק, המכונה '770' (בגימטריה 'בית משיח' ו'פרצת').¹ המשיחיסטים מטפחים את האמונה כי

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף העוסק באמצעים שחסידי חב"ד מפעילים כדי להפוך את מנהיגם הנעדר לנוכח. אני מציע לחלק אמצעי הנכחה אלו לשלושה ערוצים עיקריים: כאלה המאפשרים לחסידים 'לכתוב לרבי', כאלה המאפשרים להם 'להיות עם הרבי' וכאלה המאפשרים 'לראות את הרבי'. ענייניו של מאמר זה בערוץ השלישי, החזותי, ובמוקדו התגלויות ויוזאליות. לעבודות שעסקו בשני הערוצים האחרים ראו בילו 2009, 2013.

1 'פרצת' היא מילת קוד להתפשטות החסידות ולשגשוגה (על פי בראשית כח, יד: 'ופרצת גמה וקדמה וצפנה ונגבה'). תנועת חב"ד, האמונה על פעילות נמרצת בעולם היהודי, מדגישה מונח זה במיוחד.

הרבי יתגלה לעיני כול 'תכף ומיד ממש',² ויצעיד את עם ישראל בנתיב הגאולה,³ אך גם הם נאלצים להודות כי בינתיים הרבי נעלם מעינינו.

הסערה המשיחית המטלטלת את תנועת חב"ד בעשורים האחרונים היא הזדמנות פז לחקור את מנגנוני העומק המזינים את הדמיון הדתי במצבים טרנספורמטיביים - רגעים היסטוריים שהאופק הדתי משתנה בהם שינוי רדיקלי. במצבים כאלה, משנסדק המעטה של שגרה ושל מוסכמות של התנהגות דתית נורמטיבית, מתחזקת האפשרות כי על פני השטח יפרצו אמונות, פרקטיקות ודפוסי חוויה חדשים, שנועדו להשיב למאמינים מערכת משמעות מספקת ולהקנות להם סדר יום דתי מעודכן. עדיין אנו חסרים קנה מידה היסטורי כדי להעריך את התוצאות ואת ההשתמעויות של התסיסה המשיחית בחב"ד, אבל בהיבטים אחדים שלה היא מזכירה רגעי מפתח בתולדות הדתות שבהם היו מצבי משבר בעקבות אכזבה משיחית מצע פורה ליצירתיות דתית. כך בראשית הנצרות, לאחר מותו של ישו על הצלב (Marcus 1996, 2000); כך באסלאם השיעי במאות התשיעית והעשירית (Amir-Moezzi 2011; Sachedina 1981) סביב היעלמותו של האמאם ה־12, וכך במאה ה־17 בקרב הנוהים אחר שבתי צבי לאחר התאסלמותו, ושוב לאחר מותו (שלום תשי"ז). רגעים היסטוריים מעין אלה מאופיינים בפעילות דתית נמרצת הכורכת מעשי נסים וחוויות אקסטטיות מכל מיני סוגים, שנועדו לבצר ולתקף את התפיסות ואת ההבנות החדשות. רבות מהפעילויות הללו נועדו להנכיח את הדמות המשיחית הנעלמה ועל ידי כך להקנות לה מעמד אונטולוגי מיוחס. גם מבחינה זו ההתעוררות המשיחית היא מצע נוח להבנת תהליכי מפתח בספרה הדתית הרחבה, שהרי כל מערכת אמונה דתית כורכת איזושהו ניסיון לטעון ישויות מטפיזיות בממשות ובחיוניות, כלומר 'להנכיח' אותן בעולמו של המאמין. גם ההכחשה הבוטה של המוות, שהיא עיקר מרכזי בתודעה המשיחית הרדיקלית, יכולה להיראות כהקצנה של טענות יסוד דתיות שגורות בדבר הישארות הנפש, נצחיות הנשמה וחיים לאחר המוות.

הסערה המשיחית בחב"ד ראויה גם להיבחן לנוכח הדהודיו של רעיון הגאולה בחברה היהודית בת זמננו, בישראל ומחוצה לה. ייחודן של דמויות משיחיות בחזון הגאולה שהן מטפחות ומפיצות, אבל חזון כזה אינו נזקק בהכרח למשיח בשר ודם. רעיונות אוטופיים ואפוקליפטיים בעלי גוון מחולן, ללא זיהוי של דמות משיחית, היו מוכרים בעולם המודרני, וחלקם באידאולוגיות שהזינו את התנועות הגדולות של המאה ה־20 מוכר וידוע. ערכים אוטופיים של גאולה לא נעדרו כמובן גם מן התנועה הציונית, ובחוגים לא מעטים, לא דתיים דווקא, הקמתה של מדינת ישראל נתפסה כתחילת התגשמותם של ערכים אלו. חוגים דתיים־לאומיים ראו כידוע בהקמת המדינה

2 בנוטריקון המשיחי מ"ש משמעו 'משיח מנחם שמו' או 'מנחם מנדל שניאורסון'.
 3 ניסוח מזוקק של האמונה המשיחיסטית מובא למשל בעלון שיחת הגאולה, 205 (10.7.1998), עמ' 1: 'הרבי שליט"א מליובאוויטש מלך המשיח הוא חי וקיים כפשוטו ממש, נשמה בגוף, ואין בו שום שינוי דגניזה ובוודאי שאינו נמצא בשום בית עלמין שהוא, אלא כפי שהודיע בתורתו - שמקומו של מלך המשיח הוא בבית חיינו - "770". שם הוא ממתין ומצפה לגאול את ישראל מתוך שמחה וטוב לבב. גם אם עברו ארבע שנים מאז ג' תמוז תשנ"ד בהם [כך] לא זכינו לעת עתה לפקוח את עינינו הרי שהעובדות אינן משתנות. הנשיא הוא הכל! הנשיא חי וקיים, נשמה בגוף ויבוא ויגאלנו גאולה אמיתית ושלמה תיכף ומיד ממש' (שם, עמ' 1).

שאחדות מההתגלויות נחו בוירות חולין חסרות ייחוד, והואצו בדרך כלל על ידי תחושה של איום מוחשי עד כדי סכנת חיים, רובן התרחשו, על פי הדיווח, בוירות טקסיות, ובעיקר ב־770. כמו שניווכח, הקביעה כי הרבי חי וקיים בביתו שבקראון הייסס צובעת את ההתגלויות שם בגוון ראליסטי במיוחד, שאת משמעותו התאורטית אבקש להבהיר באמצעות השוואה עם התגלויות בנצרות. אבקש לטעון כי אף שההתגלויות מאתגרות בבוטות את מכשלת אי־נראותו של הרבי, או אולי דווקא משום כך, תרומתן למבחן האמונה שהחסידיים נאלצים להתמודד עמו מאז 'המאורע של ג' בתמוז' איננה נקייה מבעיות. את המורכבות הזאת אני קושר לראליזם החריף של ההתגלויות ב־770 ושלוחותיו, המגביל את אופקי הדמיון המשיחי ומרדד את חזון הגאולה הטמון בו.

לפני שנפנה אל חומרי ההתגלויות חשוב להגדיר את ההתגלויות ולהבדילן ממושגים קרובים. בספרות הדתית והמחקרית הקטגוריה הרחבה של חיזיון (vision) מעורפלת למדי משום שהיא כוללת טווח רחב של חוויות, 'מ"מפגשים" שאופיים חמקמק ומעורפל כחלום ועד חוויות שאינן מובחנות מתפיסה רגילה של אירועים פומביים' (Wiebe 1997: 213). לחוויות מהסוג השני, הממוקמות בקוטב ה'אובייקטיבי' יותר של התופעה, חוקרים מייחדים את המושג 'התגלות' (apparition) (ibid.: 142). גם אני מאמץ מושג זה, המצר את הקטגוריה של חיזיון משום שהוא תואם היטב את חוויות הראייה של הרבי בחב"ד: כל המדווחים ראו את הרבי 'במציאות', בדיוק כפי שנראה בחייו, כשהם ערניים ובעיניים פקוחות. אפיונים אלו מקרבים את חוויותיהם גם למונח הקליני 'הלוצינציה' - 'תפיסה לכאורה (בדרך כלל בראייה או בשמיעה) של אובייקט חיצוני כשאובייקט כזה אינו נוכח למעשה' (ibid.: 195). אבל חשוב שלא לטשטש את ההבדלים בין התגלות להלוצינציה כמו שאבהיר בהמשך הדברים. עוד מונח קרוב שראוי להתייחס אליו כאן הוא 'ויזואליזציה', מערך של פרקטיקות שנועדו להעלות בתודעה דימויים מוחשיים ו'חיים' (Luhmann 2012; Newman 2005; Noll 1985; Taves 2009). למרות ההבדל הברור בין ויזואליזציה ובין התגלות ספונטנית, חשוב להדגיש כי הגבולות בין החוויות הנכללות בקטגוריות השונות גמישים למדי. מכיוון שמיסטיקנים, שאמאנים ווירטואוזים דתיים למיניהם שואפים למוסס את ההפרדה בין התודעה למציאות, אין זה בלתי סביר שתרגול מדיטטיבי שמועלים ומועצמים בו דימויים ויזואליים במכוון ובעיניים עצומות ('בפנים') יגלוש לחוויה של התגלות, שהדימוי המועלה 'יראה' בה כאובייקט מוחשי במציאות הפיזית ('בחוץ'). העובדה שאימון בוויזואליזציה כורך השתקעות (absorption) - תהליך של צמצום הקשב על ידי מיקודו באובייקט שבתודעה והתעלמות מגירויי רקע (Luhmann 2012: 200) - מגדילה את הסיכוי לגלישה כזאת מוויזואליזציה להתגלות. אבל הכנסת ההשתקעות לתמונה מסככת עוד יותר את הניסיון לתחום את הקטגוריות משום שזו כורכת מעבר למצב של מעין טרנס או נתק (dissociation) תודעתי, המרחיק את החוויה ממצב של ערנות רגילה. מכיוון שחב"דניקים מעודדים לראות את הרבי בעיני רוחם כשהם נזקקים לעזרתו - ולעתים מסתייעים בתמונתו לשם כך - אין לשלול את האפשרות שוויזואליזציה היא חוליה מתווכת בדרך להתגלויות. מכל מקום, בעבודה זו אגביל את השימוש במונח 'ויזואליזציה' לפרקטיקה המודעת של העלאת דימויים חזותיים בתודעה בלי להתעלם מן האפשרות שדימויים אלו עשויים לפרוץ 'החוצה' ולהביא לידי חוויית ראייה 'אמתית'.

אפיונים כלליים של ההתגלויות

דיווחים על ההתגלויות מובאים בפרסומים פנים-חב"דיים בקילוח דק אך יציב למן שנת תשנ"ה. מחומר הראיונות עולה כי רבות מהחויות של ראיית הרבי אינן מדווחות כלל או אינן מועלות על הכתב, ולכן קרוב לוודאי שמדובר בתופעה רחבה הרבה יותר מייצוגיה הטקסטואליים. נתוני הרקע של המדווחים מגוונים למדי. נשים וילדים - שבהתגלויות של מריה בקרב קתולים (Christian 1981, 1996; Zimdars-Swartz 1991: 54) מיעוט: כשליש מ־80 המדווחים הם נשים, וילדים - כשישית. אף שרוב העדויות מגיעות מחסידים מן השורה, רובם ככולם מהפלג המשיחיסטי, על אחדות מהן דיווחו רבנים ואנשי חינוך, דמויות מוכרות בחב"ד.

יותר משני שלישים מבעלי ההתגלויות הם ישראלים, בעיקר חסידים ותיקים וחדשים. בכלל החדשים אפשר למצוא חוזרים בתשובה ('מתחב"דים'), אך גם דתיים ומסורתיים מחוץ לתנועה, חילונים גמורים ואפילו לא־יהודים. בכלל המדווחים בישראל אפשר למצוא, נוסף על רבנים ועל תלמידי ישיבה, גם עורך דין מביתר עילית, נגד בחיל האוויר מראשון לציון, איש מחשבים מהרצלייה, תלמידות סמינר מירושלים ומפתח תקווה ועובדת ניקיון מירושלים. אשכנזים ומזרחים מיוצגים במידה שווה, פחות או יותר, בתופעת ההתגלויות. בסופו של דבר הקבוצה ההטרוגנית של 'מתחב"דים', 'מתקרבים' ובעלי תשובה בקרב חווי ההתגלויות עולה במקצת במספרה על חב"דניקים ותיקים. כל הממדים הללו תואמים את הטענה הסוציולוגית שהמשיחיות הרדיקלית ניכרת יותר בקרב חב"דניקים חדשים ובפריפריה של התנועה (בילו 2009; Szubin, 2000). רובם המכריע של המדווחים ידעו מי הרבי לפני ההתגלות, גם אם באחדים מהמקרים לא חרגה הזיקה אליו מהיכרות קלושה עם דמותו בתמונות, ללא השתייכות ממוסדת לחסידות. בארבעה מקרים, הכורכים חילונים ולא־יהודים, הזיהוי נעשה בדיעבד, משנתקלו המדווחים בתמונת הרבי.

רוב המדווחים חוו מפגש יחיד עם הרבי, אך היו שראו אותו יותר מפעם אחת, בדרך כלל פעמיים (בהזדמנויות שונות). גם 'חוזים סדרתיים' (serial seers), מהטיפוס הרווח בהתגלויות קתוליות בתקופה המודרנית (Berryman 2001; Christian 1981, 1996; Zimdars-Swartz 1991) אינם נעדרים מקבוצת המדווחים. אישה חולת סרטן ראתה את הרבי, על פי דיווחי בעלה, מדי יום ביומו במשך שנה ומחצה, כשלגמה מבקבוק מי המקווה המרפאים של הרבי. ר' שלמה זלמן לנדא, משפיע חסידי מבני ברק, 'זוכה לראות את הרבי שליט"א מלך המשיח בהקיץ לעתים תכופות יחסית' (רשת חב"ד תשס"ז: 90). מהריאיון עמו, המופיע בספר לפקוח את העיניים, התברר כי ששת מפגשיו עם הרבי שהופיעו בדפוס אינם אלא קצה הקרחון של חוויה שכיחה למדי. בד בבד עם התגלויות סדרתיות - כאלה החוזרות ונשנות אצל אדם אחד - אינן נעדרות גם התגלויות סימולטניות, שכמה אנשים זוכים לראות בהן את הרבי בעת ובעונה אחת. בדרך כלל מדובר בצמד, אך במקרה אחד ראו לא פחות משבע נשים את הרבי באותו מקום (770) ובאותו זמן (שמחת תורה).

מבחינת המקום, שלוש מכל ארבע התגלויות מתרחשות בזירות שאכנה 'טקסיות' - רובן (כמחצית מכלל ההתגלויות) ב־770, והיתר באתרי לווין שלו, ובעיקר בבתי חב"ד למיניהם. ההתפעלות בספר לפקוח את העיניים מן החוזה הסדרתי, רבי שלמה זלמן לנדא, על שהרבי

מתגלה לפניו 'לא רק בבית משיח 770 אלא גם במקומות שונים ברחבי העולם', מלמדת כי בית הרבי הוא אתר ההתגלות המקובל והצפוי. אכן, הרבי מתגלה בביתו בתכיפות גבוהה בשליש מבישראל כולה. אתרי החולין שהרבי מתגלה בהם מקיפים פחות משליש מן המקרים, אך הם מגוונים למדי, ומחזקים את הטענה החוזרת כי הרבי עשוי להתגלות למאמיניו בכל מקום: בבית (אפילו במטבח, 'בין המקרר לכיור'), בבית הספר, בבית חולים, בבית המשפט, באוטובוס, בשדה הפתוח ואף במצולות ים ובלב יער. במבט גלובלי, הרבי מתגלה בעיקר בארצות הברית (וכמעט תמיד ב־770) ומעט פחות בישראל (אך במקומות רבים ושונים). התגלויות יחידות דווחו ממקומות אחרים בעולם: מאוסטרליה, מהודו, מווייטנאם וממצרים (סיני).

כמו בנוגע למקום ההתגלות, כך גם בנוגע לעיתויה, הרבי נוטה להיראות במועדים מסוימים יותר מבאחרים. כמחצית מההתגלויות הן בימי חג ומועד, והשיעור עולה ל־75 אחוזים כשהזירה היא 770. לא פחות משליש מההתגלויות ב־770 היו בחגי חודש תשרי, רובן בסוכות, ובעיקר בשמחת תורה. כמו בחסידויות אחרות, גם בחב"ד תשרי הוא החודש המועדף לביקור בחצר הצדיק (Sharot 1983). בקרב החוגים המשיחיים בחב"ד העלייה לרגל ל־770 בתשרי לא פחתה אחרי ג' בתמוז תשנ"ד, ואולי אף גברה (Kravel-Tovi and Bilu 2008). האדמו"רים שקדמו לרבי מנחם מנדל שניאורסון - רבי שלום דוב־בער ורבי יוסף יצחק - ראו בשתי היממות של שמיני עצרת ושמחת תורה (שבחוף־לארץ נחגגים בנפרד) זמן עתיר רוחניות, שאפשר לקטוף בו את פרות עבודת הקודש והתפילות של הימים הנוראים, ולשאוב מהם שמחה ושפע בעבור השנה כולה. והרבי הדגיש: 'לשמחת תורה ישנה שייכות מיוחדת עם הגאולה האמיתית והשלמה על ידי משיח צדקנו'⁶, ובתקופת נשיאותו נחגגה שמחת תורה ב־770 ברוב עם ובהשתתפותו הפעילה של הרבי בהקפות. לא ייפלא אפוא כי ספר ההתגלויות לפקוח את העיניים קובע כי ימים אלה 'מסוגלים לראיית פני הרבי שליט'א מלך המשיח' (שם: 78). ההתגלות הקבוצתית היחידה המדווחת בספר התרחשה בליל שמיני עצרת (שם: 7677), ונראה כי היא כוללת מקרי התגלות קולקטיביים נוספים.⁷ גם לשבתות ייצוג נכבד בקרב מועדי ההתגלות ופחות מכך לפסח, לפורים, ל"א בניסן (יום הולדתו של הרבי) ולג' בתמוז (יום היעלמותו). להבדיל מריבוי ההתגלויות ב־770 בימי חג ומועד, התגלויות בימי חול מתרחשות בדרך כלל באתרי חולין.

מופעי ההתגלות של הרבי בדרך כלל קצרים למדי, מהבזק של כמה שניות עד דקות אחדות. האינטראקציה בהתגלויות אלו נותרת ברוב המקרים לא מילולית: הרבי ממקד את מבטו החודר במספר, מעודד אותו בתנועת יד, מהנהן בראשו לאישור, מסמן לו להתקרב אליו או להצטרף למעגל הרוקדים. בעשירית מן המפגשים העביר הרבי מסר מילולי ברור בקולו.⁸ ברוב המקרים המסר קצר ביותר: 'לחיים' (בתגובה לאישה שהרימה כוס אל עבר הבימה בבית הכנסת ב־770

6 ראו: שניאורסאהן, תשנ"ב: היכל תשיעי, שער שלישי, משיחות ליל שמחת תורה קודם הקפות ה', עמ' 2.
7 על שכיחותם של אירועי התגלות במועדים אלו אפשר ללמוד מדיווחו של הרב טוביה דורון מ־11 באוקטובר 2010 על התגלותו של הרבי לילד בהתוועדות הגדולה במוצאי שבת כ"ד בתשרי תשע"א, הנועלת את אירועי חודש תשרי ב־770. אגב תיאור ההתגלות הוא מציין לפי תומו כי בזמן ההתוועדות 'היו כמה נשים שהתעלפו כשראו את הרבי' ונוקקו לעזרה רפואית דחופה (www.haGeula.com).
8 ההתגלויות הראשונות בחב"ד כללו ראייה בלבד. רק מתשס"ג ואילך דווח על שמיעת קולו של הרבי. גם בהתגלויות של מריה בספרד במאה ה־20 קדמה ראייה לשמיעה (Christian 1996: 262).

רצוננו לראות את מלכנו: התגלויות בחב"ד המשיחית

לבקשת ברכה), 'תחנקי אותו' (לנערה שנתקלה בנחש בשדה), 'אתה צריך אמונה' (לחילוני צעיר שפקפק בסיפורי ההתגלות ששמע), 'בתי, הכול יהיה טוב' (לחולת סרטן). בשניים מן המקרים המסרים יוצאי דופן באריכותם. הרבי, שהוכר בחייו כרב־לשוני, משמיע את דבריו בעברית, בידיש או בצרפתית, בהתאם לשפת הדיבור של בן שיחו. אינטראקציה שכורכת מגע פיזי היתה רק בשלושה מקרים.

כיצד להסביר את ההתגלויות?

למרות קווי הדמיון הלא מבוטלים שבין התגלויות להלוצינציות חזותיות, כל ניסיון לפתולוגיזציה גורפת של חוויות המפגש עם הרבי ייראה בעייתי. קביעה זו מסתמכת קודם כול על החומר האתנוגרפי המגוון על השימושים התרבותיים הנורמטיביים בהלוצינציות בהקשרים טקסיים מכל קצות תבל (al-Issa 1995; Bourguignon 1970; Menezes and Moreira-Almeida 2010); ולא פחות מכך על ממצאים חוזרים מן העולם המערבי המראים כי הלוצינציות אינן ייחודיות לסכיוופרניה, ונחוו בשיעור לא מבוטל גם באוכלוסיות נורמליות (Boksa 2009; Luhrmann 2011; Sidgwick et al. 1894; Tien 1991). לאחר פטירת בן או בת זוג מדווחים לא פחות משליש עד מחצית מן השכולים על הלוצינציות המערבות את הנפטר או הנפטרת (Carlsson and Nilsson 2007; Grimby 1993). מובן שאין בממצאים אלו להעניק חסינות מבעייתיות נפשית לכל מי שטוען כי ראה את הרבי; ועם זאת, הרקע המגוון של המדווחים והעובדה שרובם המכריע מתפקדים היטב בקהילותיהם, ללא היסטוריה פסיכיאטרית, מפריכים כל הסבר שמדגיש פסיכופתולוגיה. יש לציין כי להבדיל בתכלית מהלוצינציות פסיכוטיות, ההתגלויות בחב"ד הן חוויות נעימות, נדירות וקצרות.° לנוכח נתונים אלו לא אסתפק בדחיית הטענה כי ההתגלויות הן ביטוי להפרעה נפשית, סוג של ליקוי, אלא אף ארצה לראות בהן סוג של הישג (Berryman 2001: 597) היכול להתממש באקולוגיה המשיחית הדחוסה בחב"ד.

נקודת המוצא שלי להנהרת המנגנונים הקוגניטיביים שביסוד ההתגלויות היא התאוריה של זיהוי אותות (signal detection theory). לפי תאוריה זו, הלוצינציות מקורן בייחוסים מוטעים בפרוצדורה הקוגניטיבית, שבדרך כלל מכוונת להבחין בין גירויים שמקורם חיצוני ובין כאלה שמקורם פנימי (Bentall 2002, 2003). ההסתברות לייחוס מוטעה (source misattribution) גדלה כשתהליכי ההתחקות אחר המקור מופרעים מסיבה כלשהי, והדבר מקשה את ההבחנה הקלה בדרך כלל בין גרייה חיצונית לגרייה פנימית. בנטל מזהה שלושה מערכים של גורמים מפריעים: אמונות וציפיות, דחק (עירור רגשי) ורעש סביבתי. מסגרת משולשת זו תשמש אותי בהסבר ההתגלויות. עם זאת, חשוב לציין כי מודל הייחוס המוטעה, אף שהוא מציע פשר לא פתולוגי להלוצינציות, הוא מוכלל וסכמטי מכדי להקיף ולהכיל את עושר המורכבות הדיאלקטית של המציאות המשיחית, שחוויות המפגש עם

9 מקובלת עלי הצעתה של האנתרופולוגית טניה לורמן לכנות חוויות כאלה 'הצפה חושית' (sensory override) כדי להימנע מהקונוטציות הקליניות של המונח 'הלוצינציה' (Luhrmann 2011, 2012: 230–232).

הרבי צומחות בה. את שלושת מערכי הגורמים שבמודל הקוגניטיבי ה'רזה' והדיכוטומי באופיו אבקש אפוא לעבות ולהעשיר.

את התורה המיסטית של חב"ד אפשר למקם במונחי המודל במערך הקוגניטיבי של אמונות וציפיות, ובמצוקה הרגשית של החסידים בעקבות היעלמות הרבי אפשר לראות מצב דחק המביא לידי עירור רגשי; ואולם מלבד גורמים מטים אלו, במקרה שלפנינו חשוב להדגיש את המכלול הגדוש של אובייקטים ושל פרקטיקות שיש להם תפקיד מכריע בעיצוב ההתגלויות וב'זימון', בעיקר של אלה המתרחשות ב־770 ובנגזרותיו. במה שהמודל הקוגניטיבי רואה 'רעש' או גרייה עמומה תעדיף הפרספקטיבה האתנוגרפית, הקרובה לחוויה, לראות 'הקשר': המסגרת התרבותית והתנאים החברתיים המכוננים את האקולוגיה המשיחית והמתכוננים על ידה. הבה נמלא בתוכן את רכיבי המודל.

גורם מטה עיקרי במישור של אמונות וציפיות אפשר לראות במשנת חב"ד שניסח מייסדה רבי שניאור זלמן (1745-1812) בספר התיניא וממשיכיו פיתחיה. כמו תורות מיסטיות אחרות, גם משנה זו מטפחת 'הרמנויטיקה של חשד' כלפי מציאות החושים (אליאור 1992; רביצקי 1993; שוורץ 2010). ברוח זו מדגישה רחל אליאור את המכוונות האיקוסמית בהגות חב"ד, 'המבטלת את קיומם העצמאי של הפרטים ואולי אף את כללותם, היינו העולם, ומותרת את היישות האלהית כמציאות ממשית בלעדית' (אליאור 1992: 55). חוקרים אחרים טוענים כי התאוסופיה החב"דית כוללת היבטים איקוסמיים ופנאנתאיסטיים כאחד,¹⁰ בלי לנסות להפיג את המתח ביניהם (שוורץ 2010; Wolfson 2009).

שאלה פתוחה היא עד כמה חסידים מן השורה בקיאים בדקויות הפרשניות שבנוגע להן החוקרים מתנצחים; ועם זאת, העובדה ש'תורת אחדות ההפכים' מטשטשת הבדלים בין יש לאין, בין גשמי לרוחני, בין גלוי לסמוי, מוכרת לכול. טשטוש זה עשוי לחזק אימוץ לא ביקורתי של חוויות חושיות החסרות בסיס חומרי. העובדה היא כי תנועה מיסטית עם היבטים איקוסמיים כחב"ד מעורבת בעצמה כה רבה בעולם המציאות, הן היהודי והן הכללי, אומרת דרשני. את המתח הזה אפשר ליישב באמצעות טיעונה של חביבה פדיה כי תורתו של האדמו"ר הזקן נועדה לא ליחיד סגולה, אלא להמונים, ה'בינונים' בלשונו, ולכן עברה תהליך של סיסטמטיזציה והשגרה (פדיה 2011). על פי חלוקה ברורה יוחד זמן התפילות להשתקעות מיסטית ולאיון עצמי (גם זאת בשליטה של התודעה), ואילו זמן החולין שמחוץ לתפילות נועד לעיסוקים שגרתיים בעולם החומרי.

המיאון להשלים עם הריק המכאיב שהותירה הסתלקותו של הרבי מתאים למערך הגורמים של דחק או של עירור רגשי במודל. 'רצוננו לראות את מלכנו' זועקים החב"דניקים מעומק לבם מאז ג' בתמוז תשנ"ד. השיח המשיחיסטי מאופיין אפוא בכפל לשון. אף שרוב החסידים במחנה זה מפגינים ביטחון רב באמונתם כי היעלמות הרבי אינה אלא מבחן אחרון לפני הגאולה, כמו ארבעים הימים שמשנה נעלם בהם על הר סיני קודם קבלת התורה, הם גם מבכים את היעדרו (בזעקות 'עד מתי'), ותובעים ממנו להתגלות מיד (Kravel-Tovi and Bilu 2008: 74). מלבד המצוקה הכללית שיצרה היעלמותו של הרבי, את כמה מהמפגשים עמו האיכו חוויות מצוקה

10 הפנאנתאיזם רואה באל ובעולם מקושרים אהדדי; שהאל נמצא בעולם, והעולם - באל (Culp 2009).

'רצוננו לראות את מלכנו': התגלויות בחב"ד המשיחית

אקוטיות וספציפיות למצב. ארחיב על גורמים אלו בהשוואה בין התגלויות בזירות טקסיות ובין התגלויות בזירות חולין.

ציפיות קוגניטיביות ועירור רגשי מספקים אפוא את הלכי הרוח ואת המוטיבציה המזינים את האפשרות לראות את הרבי; אולם מה שמאפשר ראייה זאת יותר מכול הוא המערך המשוכלל של סימנים קונקרטיים הקשורים לרבי ושל הפרקטיקות שסימנים אלו משובצים בהן. מערך זה הוא ההקשר המייצר את השדה התפיסתי שאפשר לעתים לראותו בתוכו. לצורך הדיון אחלק מערך זה לשלוש קבוצות: תמונות, עקבות ופרקטיקות של הנכחה.

תמונות

דיוקנו המרשים של הרבי, על עיניו הכחולות הנוקבות וזקנו הלבן, מתנוסס על שלטי חוצות, על כרזות, על פרסומים משיחיים (ספרים, חוברות ועלונים), על קופסאות צדקה, על חבילות נרות, על כוסות לקידוש, על שעוני יד ועל שעוני קיר, על מחזיקי מפתחות, על מדליונים, על כרטיסי אשראי ועוד ועוד. בולטותו של הדיוקן במרחבים פרטיים וציבוריים חסרת תקדים בעולם היהודי ומזכירה, בגבולות עולם זה לפחות, את הפיכתן של דמויות של פוליטיקאים ואמנים זוהרים לאיקונות (icons) פופולריות בתרבות הגלובלית של דימויים, הנשענת על 'אורייונות חזותית' גוברת (Doss 2005; Ziff 2006). הפופולריות הגואה של תמונות רבנים וצדיקים בקהילות יהודיות בעולם המודרני, בייחוד מאז התפשטותה של טכנולוגיית הצילום, בוודאי איננה ייחודית לחב"ד (Cohen 1998; Heilman 2004). התמונות, כמו שריצ'רד כהן מציין, אפשרו להמחיש ולהפיץ את האישיות ואת הכריזמה של הרבנים, ולייצר בנוגע אליהם חוויה חזותית יציבה, על אף נגישותם המוגבלת. ואולם כמו בנושאים רבים אחרים, גם כאן הרחיקה חב"ד לכת מכל קבוצה אחרת באורתודוקסיה היהודית בשימוש החלוצי והיצירתי בתמונות עד כדי כינון 'תרבות חזותית' בימי כהונתו של הרבי ולאחריה (Balakirsky-Katz 2007, 2010).

בשנות נשיאותו של הרבי נתכונן מעמד של צלמי חצר, ואלפי תמונות משלו נפוצו בקרב החסידים ובקרב הציבור הרחב, מלבד סרטי הווידאו של ההתוועדויות בראשותו.¹¹ התמונות הדוממות והנעות תיעדו בפירוט את שגרת יומו של הרבי כמנהיג דתי ופוליטי, העוסק בהפצת תורת החסידות ובשורת הגאולה. תמונות הרבי החלו להתנוסס ב'בתי חב"ד' למיניהם, על 'טנקי המצווה' ששלח ובקרב שליחיו ברחבי העולם.¹² המיקוד חזותי הזה, שעוצב כמובהק בהשפעת התרבות ועולם התקשורת האמריקניים, לא נמוג, אלא אף התעצם לאחר היעלמו. דומה כי התמונות, שנועדו לסייע בחיזוק הקשר בין החסידים ובין רבם, נעשו במידה רבה תחליף לקשר (Balakirsky-Katz 2007: 72). טענה זו

11 התוועדות בחב"ד היא התכנסות של חסידים המשלבת דברי תורה, סיפורים חסידיים, הרמת כוסית לחיים ושירת ניגונים בצוותא.

12 בתי חב"ד הם מרכזי התנועה שהקימו שליחי הרבי במקומות רבים בעולם כדי לחזק את הקשר של יהודים במקומות אלו לתורה ולמצוות ולהפיץ את משנת החסידות. 'טנקי מצווה' או 'טנקי מבצעים' הם מעין בתי חב"ד ניידים, הממוקמים בקרוונים ומשמשים לאותן מטרות.

נכונה בייחוד בכל הנוגע למחנה הגדול של החסידים שלא פגשו מעולם את הרבי בחייו:¹³ החסידים הצעירים והחדשים אינם מכירים אלא רבי וירטואלי, והם ואחרים יכולים למצוא מלאי בלתי נדלה של תמונות דיוקן שלו באתרים ברחבי האינטרנט. אחדים מאתרים אלו, המשלבים אווירה רוחנית מיסטית ואינטרסים מסחריים באריזה מתוחכמת, ממריצים אותם לקנות דרכם מתמונות הרבי.¹⁴

דומה כי בקרב המשיחיסטים חשיבות הצפייה בתמונות הדיוקן של הרבי ובסרטי וידאו מהתוועדויותיו אינה נופלת מהחשיבות המיוחסת ללימוד טקסטים משיחיים. היותם של פרסומים משיחיים בחב"ד רוויים תמונות של הרבי באה לכאורה להבטיח שהעיניים לא ימושו מן הדיוקן בזמן הקריאה. תמונת הרבי מובאת דרך קבע על הכריכה או על דף השער של כל פרסום משיחיסטי. כך למשל היא מתנוססת בפניה השמאלית העליונה של עמוד השער בכל אחד מגיליונות שיחת הגאולה לצד תמונת 770 ודגל משיח שבמרכזו כתב. שלושת הייצוגים חזותיים הם 'השילוש הקדוש' המגלם את רעיון המשיח והגאולה בחב"ד.¹⁵ בבתים של משיחיסטים נשקף הרבי מקירות כל החדרים כמעט, והדבר משקף הרגשה של נוכחות אינטימית (ראו 113-121, 91-92, 2010: Dein).

כוח ההמחשה של הדימוי החזותי בולט עוד יותר בצילומי וידאו, המעבירים הרגשה חזקה במיוחד של נוכחות חיה. סרטי וידאו של התוועדויות של הרבי, המוקרנים דרך קבע ב־770 ובבתי חב"ד בעולם, יוצרים הרגשה נמשכת של חיים עם הרבי (Shandler 2009: 252).¹⁶

13 את הטבעיות שהשתנתה בה התמונה מייצוג לגילום של הרבי מדגימה תשובתו של חסיד חב"ד לשאלה ששאל אותו עובר אורח בדוכן הנחת תפילין: 'מה אתם החב"דניקים עושים בכל מקום?' והחסיד השיב: 'אתה רואה את תמונת הרבי... [המתנוססת על הדוכן] הוא זה שדואג שהשלוחים יהיו בכל מקום' (שיחת הגאולה, 17.12.2010, עמ' 4).

14 השילוב בין מיסטיקה לצרכנות בולט באתר www.pneimelech.com, 'חנות התמונות של הרבי', המציע קטלוג 'ש]תוכלו למצוא [בו] את מגוון התמונות הרחב והמדהים שלנו. התמונות יכולות לבוא בכל גודל שתרצו, על פוסטר מנייר איכותי ביותר, על בד קנוואס בלגי עם אחריות ל־20 שנה שלא ידהה (!!!) או על כל חומר העולה על דעתכם'. התמונות, המסודרות לפי נושאים (770, close up, התוועדויות, תפילה, חגים ועוד), מחליפות את הצדיק החי: 'התמונות של הרבי יתנו לכם את זריקת העידוד והביטחון בדיוק כשתצטרכו. המבט המחייך של הרבי לא ישאיר אתכם לבד!' באתר הקניות הווירטואלי Chabad Shop אפשר לקנות (במחיר מיוחד של 65 ₪) את 'תמונת הרבי בתלת מימד', הנוצרת 'בשיטת ייצור מיוחדת, ללא צורך במשקפיים או כל אביזר אחר'.

15 בספרו של חיים ששון עתה ידעתי (תש"ס), ובו 'אוצר מקורות, ביאורים, הוכחות ורמזים אודות התגלות מציאותו של מלך המשיח', דיוקנו של הרבי מובא בפניה השמאלית העליונה של כל צמד עמודים ב־675 דפי הספר. דקדקנות חזותית זו מבטיחה כי הקוראים לא יוכלו לחמוק ממבטו של הרבי אף פעם בעת בקריאה. בכל אחד מגיליונות אזרחים במדינת המשיח - פרסום משיחי מסוף שנות התשעים ששילב נושאים של משיחיות וגאולה עם רוחניות, טבע, רפוי ומימוש עצמי - הרבי משקף מלמעלה על נופים פנורמיים או אף על היקום כולו (בתמונת לוויין), ודבר זה מעביר את ההרגשה כי הוא ממוקם בעולמות עליונים ומבטו מקיף כול, ומקנה לו מעמד אלוהי.

16 כך תיאר מקורב לחב"ד את ביקורו הראשון ב־770: 'בפעם הראשונה שנכנסתי ל־770, אני זוכר את ההתרגשות הראשונית, את "ההלם" מהמקום, את התחושה של הקדושה. "אתה מחבר את מה שראית בווידיאו כל הזמן, אומר לעצמך, "פה הרבי עומד, פה הרבי צועד, פה הרבי מתוועד, זאת הפרוכת שהרבי

רצוננו לראות את מלכנו: התגלויות בחב"ד המשיחית

מלבד הרגשת החיות שהסרטים מעוררים, בחב"ד מקפידים שהם יוקרנו בדיוק בתאריכים שקרו בהם האירועים המצולמים. ב־770, היכן שהתוועדויות עם הרבי מוקרנות דרך קבע על מסך ענקי, ההתאמה אינה רק זמנית אלא גם מרחבית. כך כאשר מוקרן שם בעת הקפות שמחת תורה סרט וידאו של הרבי בקרב חסידי מאותו אירוע משנים עברו, משתלבים כאן 'הזמן הנכון' ו'המקום הנכון'. במקרים אלו נוצר עירוב מוחשי, ולעתים מטלטל, בין הקהל שעל המסך לזה הצופה בו. הפנים של החוגגים על המסך ומחוצה לו מופנים אל הרבי, אלה גם אלה קשובים רוב קשב לדבריו, ואת קריאת ה'אמן' או 'יחי אדוננו' זועקים כולם בקול אחד. אין ברצוני לטעון כי החסידים הצופים בהקרנות אלו ב־770 ובשלוחותיו או בשיבות משיחיות סובלים מ'וורטיגו אפיסטמולוגי' בשל העירוב בין האקטואלי לוורטואלי; אבל הרגשת הנוכחות הממשית שהסרטים מייצרים מאפשרת לכולם, קיצונים כמתונים, לשמר דימוי חי של הרבי בתודעתם. בהבלטת חשיבות התמונות הדוממות והנעות של הרבי גם איני טוען שהן בגדר תנאי הכרחי או אף מספיק לראייתו בהתגלויות. מפגשים מוחשיים עם דמויות מעולמות אחרים קדמו מן הסתם לא רק להמצאת הצילום, אלא גם להופעת הביטויים הראשוניים של איקונוגרפיה בטקסים ארכאיים. אבל יש מקום לטעון כי איקונויות מסייעות להתגלויות; ותצלומים - כייצוגים מדויקים של המצולם, 'תיעוד רשמי של נוכחות' (Barthes 1981: 80) - על אחת כמה וכמה.

את הזיקה בין התרבות הוויזואלית בחב"ד ובין חויות הראייה של הרבי מתווכת מן הסתם סכמה קוגניטיבית חזקה הנוצרת על ידי החשיפה הנרחבת לתמונותיו. אפשר לשער כי לויזואליזציה תפקיד מפתח בתהליכי העיבוד של דיוקנאות הרבי לדימויים ויזואליים יציבים ונגישים. את המנהג החסידי הנפוץ של ציור פני הצדיק במחשבה אימץ הרבי בהתלהבות. הוא המריץ את החסידים להעלות בתודעתם את פני חותנו וקודמו רבי יוסף יצחק (הרי"צ) בפנייתם אליו, והורה לאלו שלא ראו אותו בחייו להשתמש בתמונתו כאמצעי עזר להעלאת הדימוי. בייחוד הדגיש את חשיבות השימוש בוויזואליזציה לפוקדים את קבר חותנו, ומן הסתם השתמש הוא עצמו בפרקטיקה זו בביקוריו התכופים במקום. הרבי אף הציע לחסידים לצייר בעיני רוחם את דמות המשיח (בלי שציין מיהו) במועדים שונים, ובייחוד ביום האחרון של פסח, בעת 'ריקוד משיח' שהוא עצמו הנהיג. חסידים רבים מיהרו למלא הוראה זו בהלבישם בדמיונם את המשיח הרוקד עמם בדמות הרבי. באחדים מסיפורי ההתגלות נראה הרבי מרקד במחיצת חסידיו.

החסידים אימצו בהתלהבות את השימוש בוויזואליזציה, כמו שמתברר מריבוי הדיווחים שמיהרו המספרים להעלות בהם את דמות הרבי במחשבתם לנוכח קושי או בעיה, בייחוד במצבי חירום שנדרשה בהם עזרתו המיידית. ויזואליזציה על פי הגדרתי היא פעילות מכוונת, המתבצעת בעיניים עצומות וממוקדת בתמונה מנטלית, 'בפנים'. בכך היא נבדלת מהתגלות כביכול, שהיא ספונטנית ומתרחשת בעיניים פקוחות, והאובייקט הנראה נחוה כממוקם במציאות החיצונית.¹⁷

נגע בה, וכל הפאזל הולך ומתבהר. הסתובבנו מסביב והסתכלנו על כל הקירות בשביל להבין שאנחנו נמצאים במקום שאותו ראינו במשך כל הזמן בתמונות ובווידיאו" (בית משיח, 683, י"ט בשבט תשס"ט, עמ' 47, ההדגשה שלי. ראוי לשים לב ללשון הנוכח בתיאור פעולותיו של הרבי).

17 המתח בין ראיית הרבי בעיני הרוח ובין ראייתו 'שם בחוץ' עולה מדברי מבקרת צעירה ב־770 לאחר

סביר להניח כי דמותו של הרבי צצה בתודעתם של חסידיו גם בספונטניות ומיד, ללא שימוש בטכניקה מכוונת של העלאת דימויים, לנוכח מרכזיותה בעולמם הפנימי של החסידים; אבל הדיון בכך חורג מענייננו. יש לציין כי אף אחד ממרואייני לא דיווח במפורש על תהליך חווייתי שבמהלכו ציור פני הרבי במחשבה (ויזואליזציה) גלש לראייה ממשית שלו במציאות (התגלות); ועם זאת, האפשרות שגלישה כזאת אכן מתרחשת - שוויזואליזציה היא חוליה מתוכנת בדרך להתגלויות - נראית לי סבירה מאוד.

מכל מקום, אם נחזור לתמונת 'שבחוץ', האיכונופיליה הנוהגת בחב"ד המשיחית שופכת אור על חשיבות התמונות בסלילת הדרך להתגלויות גם ללא דיווחים מפורשים על שימוש בוויזואליזציה בדרך לראיית הרבי. בסיפורים רבים מופגן הכוח המרפא ומחולל הנסים הטמון בתמונות בעת אינטראקציה טקסטית המבוססת על התבוננות הדדית בין המבקשת ובין הרבי. מרכזיות הדיוקן מתגלית מיד בהנחיות לפנייה לרבי, כמו בדוגמה שלפנינו, המתייחסת לאישה הסובלת מבעיות בהיריון:

עמדי בסמוך לתמונתו הקדושה של הרבי מלך המשיח ואמרי פרק תהילים ככונה גדולה ולאחר מכן הכריזי את קבלת המלכות 'יחי אדונינו מורנו ורבינו מלך המשיח לעולם ועד', ובקשי את בקשתך ללידה כשורה ובקל וולד בריא [שיחת הגאולה, 181, 1998.16.1, עמ' 3].

בדרך כלל הפונים מפנים את מבטם ראשונה אל דיוקן הרבי, אך לעתים הם מדווחים כי נאלצו להסב את מבטם אל התמונה לאחר שענינו המהפנטות הניבטות ממנה לכדו אותם (השוו Christian 1992). מבטו רב-ההבעה של הרבי מקרין בדרך כלל מסר של עידוד ותמיכה, וזה - במקרים נדירים - יכול להתפתח להתגלות שמיעתית של ממש: קולו של הרבי נשמע בוקע מן התמונה.¹⁸

העובדה שברבים מדיווחי ההתגלות התנוחות והמחוות הגופניות של הרבי תואמות במדויק את הופעתו בתמונות מחזקת את האפשרות שלא לה תפקיד חשוב בעיצוב ההתגלויות. התאמה זו בולטת בקובץ לפקוח את העיניים, שמשבצות בו בין דפי הטקסט לא פחות מ-29 תמונות של הרבי ב־770. התיאורים המתלווים מתארים במדויק את התנוחות ואת המחוות של הרבי בתמונות. למשל: 'הסתכל עלי במבט חודר והניף את ידו הקדושה בתנועת עידוד'; 'עטוף בטלית ופניו אל הקיר'; או: 'אחז את משענות הכסא'. אף שכל התיאורים הללו לקוחים מילה במילה מדיווחי התגלות, אין לשלול את האפשרות כי התמונות שימשו להן גירויים מנחים.

כישלונה לראות אותו שם: 'אני פותחת את העיניים [...] אבל אני לא יכולה לראות [את הרבי]'. כשאני פותחת את העיניים אני רואה שהכיסא [של הרבי] ריק. כשאני עוצמת את העיניים, הרבי נמצא אתי' (Kravel-Tovi 2009: 254).

18 וידוי של גנב מספק דוגמה דרמטית לשמיעת קולו של הרבי בוקע מדיוקנו. הוא גנב תיק מדירה ומשפתח אותו נתקל בתמונת הרבי ('כשהוא מניף את ידו הקדושה, בפורמט כיס'). 'אלא שלפתע המבט שלו מהתמונה ננעץ בי, לא יכולתי להוריד את עיני. ואז קרה הדבר הכי מדהים. הוא התחיל לדבר אלי מתוך התמונה. "עצור! תחזיר את התיק". הייתי בהלם וחשבתי שאולי אני מדמיון, אלא שאז ראיתי ושמעתי את זה שוב: "עצור! תחזיר את התיק" (שיחת הגאולה, 593, 21.4.2006, עמ' 3).

טפח מן המעבר מתמונה להתגלות נחשף בדיווחה של אישה שנדרשה לעבור הפלה בעקבות בעיות בהיריון. בעת ההכנות לבדיקת האולטרה-סאונד שלפני הניתוח זכתה להתגלות: 'על הקיר ממול מיטתי אני רואה לפתע את הרבי [...] עם המגבעת ועיניו הכחולות, כשהוא אומר לי בחיוך רחב: "לא לדאוג, הכל יהיה בסדר"'. ממצאי הבדיקה היו תקינים לחלוטין, והאישה ההמומה שוחררה לביתה (שיחת הגאולה, 533, 4.2.2005, עמ' 3). העובדה כי הרבי התגלה על הקיר מרמזת לאפשרות כי סיפור זה קורע צוהר לתהליך הסובייקטיבי שהרבי הדוממדי בתמונה משתנה בו לתלת-ממדי בהתגלות.¹⁹ באפשרות זו תומך גם סיפור של חוזרת בתשובה בריאיון עמה. כשפנתה לתמונה הענקית של הרבי בסלון ביתה בבקשת עזרה, נדהמה לראותו יוצא מהתמונה ועומד נכחה לזמן קצר. הרבי הפוסע מן התמונה הוא המיצוי הדרמטי של מהלך ההנכחה במסלול האיכוני: התמונה מולידה את ההתגלות.

תמונותיו הדוממות והנעות של הרבי יכולות לסייע אפוא לראיית הרבי בהתגלויות. אולם אפילו בחב"ד המשיחית קשה להתעלם ממעמדן הבעייתי של חוויות אלו כמאורעות פרטיים וסובייקטיביים. חוויות ההתגלות נתפסות בדרך כלל כאמתיות בעיני המדווחים, אך הן אינן ניתנות לתיקוף פומבי. אכן, אחדים מהמדווחים ציינו במפורש כי בתחילה נרתעו מלחלוק חוויות אלו עם אחרים שמא הן נובעות מ'דמיון', מ'חלום' או אפילו מ'שיגעון', ועקב החשש שהיו למשל ולשגיגה בקהילתם. התמונות סייעו להתמודד גם עם קושי זה. כמו תפקידם של תצלומים פלאיים באתרי עלייה לרגל והתגלות של מריה (Berryman 2006; Bitel 2009; Davis and Boles 2003: 381–382, 390; Matter 2001: 134; Wojcik 1996), כך גם כאן התמונות הן מקור של תיקוף ושל אובייקטיביזציה. תפקיד זה התחוויר בשני אירועים פומביים שעוררו סערת רוחות בקרב המשיחיסטים. בראשון שבהם צולם ילד מירושלים שבא ל-770 עם משפחתו בתשרי תשס"ד 'להיות עם הרבי', מול הבימה באולם הגדול ב-770. ההורים טענו בתוקף כי איש מלבדו לא ניצב שם כשצולמה התמונה, אבל לתדהמתם הופיעה בתצלום דמות של חסיד מבוגר בגבו למצלמה, והם ואחרים זיהו אותה כרבי. אף שהזיהוי הצית מחלוקת בחב"ד, משיחיסטים רבים האמינו כי התמונה מספקת את החוליה החסרה לתיקוף נוכחותו הנצחית של הרבי (רשת חב"ד, תשס"ז: 170–176).

האירוע השני התרחש ב-14 באוקטובר 2007. אחד המבקרים תיעד במצלמת הווידאו שבטלפון הנייד שלו את ה'שביל' הנפתח לפני התפילה בבית הכנסת ב-770. תיעוד ויזואלי כזה שכוח מאוד בקרב הבאים לבית, אך הפעם נקלטה בעין המצלמה גם דמות נמוכה, בעלת זקן לבן, הצועדת נמרצות בואכה ארון הקודש בין החסידים הרוקדים והשרים. למרות משך החשיפה הקצרצר והאיכות הירודה של הצילום, הותיר האירוע רושם עצום על המשיחיסטים, והם מיהרו לטעון כי באותו יום 'החלה ההתגלות' (שיחת הגאולה, 623, 24.11.2006, עמ' 1). את חשיבות האירוע הבהיר אחד הפעילים כך: 'משך השנים מאז ההעלמות בג' בתמוז הרבי מלך המשיח שליט"א התגלה פעמים רבות לאנשים פרטיים.

19 סיפורים אחדים מציינים את נוכחותן של תמונות הרבי בבתי חולים. למשל: 'בחדר ההרדמה היא מבחינה בתמונת הרבי ומתחתיה תפילה לרופא (כנראה תשורה מאחד החולים)' (שיחת הגאולה, 305, 21.7.2000, עמ' 3).

בעיקר ב־770 [...] והחידוש שהפעם זה נראה למאות אלפים' (שיחת הגאולה, 625, 8.12.2006, עמ' 3). סרטון הווידאו ממשיך להתפרסם באתרי אינטרנט משיחיים, ותמונות שהופקו ממנו משמשות שומרי מסך במחשבי הפעילים.

עקבות

האקולוגיה המשיחית משופעת עקבות של הרבי. 770 עצמו, כביתו של הרבי, כיסאו המרופד האדום, ספר התורה שלו, הדולרים שנהג לחלק לצדקה בימי א', מי המקווה שטבל בו, הסוכה שנבנתה בשבילו בחג הסוכות - כל אלה ועוד אובייקטים רבים אחרים מסמנים את הרבי סימון אינדקסיקלי (או מטונימי) במינוח סמיוטי,²⁰ כיוון שזיקתם אליו מיוסדת על עיקרון של קרבה או סמיכות. סמנים מסוג זה סוללים את הדרך לשינוי הרבי הנעלם לקרוב ומוחשי משום שהם 'משתתפים, בדרך זו או אחרת, במה שהם מסמנים. יש להם "קשר אמתי" לאובייקטים שלהם' (Innis 2004: 201). ראוי לציין כי עד הופעת הטכנולוגיה הדיגיטלית היו התמונות אינדקסיקליות לא פחות מאיקוניות, לנוכח העובדה כי מלבד דמיון לאובייקטים המצולמים הן היו גם מעין הטבעה פיזית שלהם. אפיון זה עשה אותן מעין משקע של האמתי (Krauss 1984: 112; ראו גם: Sontag 1977: 154). ג'פרי באטצ'ן טוען, בעקבות ברת: 'האינדקסיקליות של התמונה מאפשרת לה להתעלות מעבר לדמיון [לאובייקט] ולהעלות סובייקט, "נוכחות" הממשיכה להותיר את רישומה' (Batchen 2004: 40).

החסידיים מקפידים להותיר את משכנו של הרבי וכן את חפציו ללא שינוי, ממש כמו שהיו לפני ההיעלמות; והם אף משתדלים לעשותם נפוצים ונגישים עוד יותר. כך למשל נבנו עותקים של 770 במקומות רבים בעולם ובישראל (Balakirsky-Katz 2010: 144-173; Dein 2010: 89; Weingrod 1993). וחסידיים אחדים אף עיצבו את חזיתות בתייהם או את הספרייה שבתוכם במתכונת הבית. על תיקי הטליתות של המשיחיסטים רקומה צורת הבית, ורבות מהמזוזות, קופסאות הצדקה ואריזות הנרות שלהם מעוצבות כמיניאטורה שלו. עד כמה החסידיים דבקים בעקבותיו של הרבי אפשר ללמוד מפרסומת בעיתון חסידי המפארת זן מסוים של אתרוגי קלבריה שבאיטליה בטענה כי אתרוגים אלו הם 'מצאצאי האתרוג של הרבי מלובאוויטש' (כלומר מעץ שמוצאו מגרעין שניטל מאתרוג שהיה בשימוש של הרבי). פרסומת אחרת מפארת ריבת אתרוגים שמקורה באתרוגי הרבי (שיחת הגאולה, 682, 25.1.2012, עמ' 4).

בשתי הדוגמאות האחרונות בולטת התנועה מיחידות לריבוי - הבית יכול להיות משוכפל שוב ושוב, וכמוהו האתרוגים שמוצאם מהאתרוג היחיד של הרבי - תנועה המאפיינת רבים מהסימנים האינדקסיקליים והאיקוניים של הרבי. מעבר זה מנוגד בחריפות למוצאותיו של הרבי בחייו. לא זו בלבד שהוא היה ספון במשרדו רוב שעות היום, וחסידיו זכו לראותו רק במשורה, בשנות נשיאותו קטנה נגישותו והלכה. לאחר פטירת הרבנית ב־1988 הוחלפו מפגשי היחידות עם הרבי בהתועדויות קולקטיביות עמו, וגם אלה קטנו ככל שהלך הרבי והזדקן. לבד מביקוריו התכופים בקבר חותנו, הוא כמעט לא עזב את 770. כיום, לעומת זאת, עקבותיו משוכפלות

20 בסמיוטיקה, תורת הסימנים ומערכות הסימנים, זיקה בין מסמן ובין מסומן המבוססת על קרבה, על סמיכות, על מגע או על יחס בין חלק לשלם היא זיקה אינדקסיקלית או מטונימית (להבדיל מזיקה מטפורית, שמבוססת על יחסי דמיון).

ומשועתקות, והשעתוק יכול להמשיך במקרים רבים עד אין סוף. תמונותיו יכולות להידפס שוב ושוב, ואפילו מי המקווה שלו אינם פְּלִים משום שאפשר למהול אותם שוב ושוב במים רגילים. החסידים אף יכולים להיחשף סימולטנית למכלול עשיר של עקבות, בייחוד כשהם מגיעים 'להיות עם הרבי' ב־770, אבל הם יכולים להיחשף אליהן גם בסביבתם הביתית. תמונותיו של הרבי מפארות קירות בתים וכריכות ספרים של המשיחיסטים ומוטבעות על חפצים, מכוס לקידוש עד שעון. דולר מתנת הרבי, מנוילן וממוסגר, יכול להיות מוצג לראווה בסלון, וכמוהו בקבוקן עם מי המקווה המרפאים. אינדקסיקליות מרובה זו זורמת מהנוף המשיחי אל הגוף המשיחי. קל לזהות משיחיסטים גברים לפי כיפותיהם, שעליהן רקומה הססמה 'יחי אדוננו', סיכות דגלון המשיח על דש מעיליהם, כרטיסים עם תמונת הרבי בכיסיהם או בארנקיהם, תבנית בית הרבי מעטרת את תיקי טליתותיהם, והצירוף 0-7-7 נכלל במספרי הטלפון הנייד שלהם, בסמאות הדואר האלקטרוני ובצופני הבנקים שלהם. כך, מלבד היות הרבי כול־נראה בזכות תמונותיו המרובות, הוא גם נישא על גופם. החסידים מרגישים קרובים אליו קרבה אינטימית (ראו: Luhnmann 2004, 2012) ומגדירים את עצמם שלוחיו ו'ילדיו' (פרידמן והיילמן 2011: 267-297; Fishkoff 2003). רבים מהם גם מעניקים את שמו - מנחם מנדל או מענדי - לאחד מילדיהם. הם אף מנסים לחקותו, כמופת להתנהגות חסידית נאותה, ומשתדלים בכל מאודם לא רק 'להיות עם הרבי' אלא אף 'לחיות רבי'. כך הם חוזרים על אמרותיו הנודעות, מחקים את תנועותיו ואת מחוותיו ומנסים לעקוב אחר הוראותיו ככל שיוכלו. במובן זה הם נהיים איקונות מהלכות של הרבי (Berryman 2001: 603). רבות מעקבותיו של הרבי משתתפות בהבניית השדה התפיסתי שמתרחשות ההתגלויות בו.

פרקטיקות של הנכחה

מלבד התמונות והעקבות הרבות של הרבי הגודשות את הסביבה המשיחית, המשיחיסטים מפעילים מערך מורכב של פרקטיקות טקסיות שבאמצעותן נוכחותו 'מתממשת'. פרקטיקות אלו הן מימטיות, מבוססות על חיקוי: בעשותן את הרבי משתתף פעיל הן מבקשות לשחזר את העבר בדיוק כפי שהיה (Kravel-Tovi and Bilu 2008: 69). פרקטיקות אלו מופעלות בעיקר ב־770 כחלק מסדר היום בביתו של הרבי, ולפיכך החסידים הבאים להיות עם הרבי נשאבים לתוך אקולוגיה מיוחדת שהרבי הוא הכוח המניע בה (Dein 2010: 87-100). שלוש התפילות היומיות תורמות במיוחד לחיזוק ההרגשה שהרבי אכן נמצא בקרב חסידיו. לפני כל אחת מהתפילות מקפידים להסיר את הכיסוי מהבימה ולחשוף את 'הסטנדר' (עמוד התפילה) של הרבי ואת כיסאו לעיני הנוכחים. החסידים מפנים את מבטם אל גרם המדרגות המוביל אל משרדו הנעול בקומה השנייה ומקבלים את פניו בשירת 'יחי אדוננו' בעודם פותחים 'שביל' במרכז האולם כדי לאפשר לו להגיע לבימה. בסיום התפילה החסידים נחלקים שוב לשניים, ומלווים את הרבי העוזב בשירה ובריבודים. במוצאי שבתות ובמוצאי חגים נערכות התוועדויות בבית המדרש. אירועים מרגשים אלו, שניצבו בעבר במרכז שיחותיו של הרבי בעניין הגאולה, שומרים גם כיום על התפאורה מן העבר: מפה לבנה מכסה את שולחן הרבי, ועליה חלה ויין לקידוש. כיסאו של הרבי מקורב לשולחן, והחסידים מתיישבים מולו. שיחה של הרבי מוקרנת על המסך באמצעות סרט וידאו או מוקראת מפי אחד הרבנים. בתום הפגישה אחד מזקני החסידים בוצע את החלה לפרוסות קטנות. פרוסות אלו מחולקות לחסידים, ועמן

גם כוסיות יין לברכה - בדיוק כמו שנהג הרבי לעשות זאת. פרקטיקות אחרות של הנכחה מופעלות בחגי חודש תשרי. עם סיום התפילה ביום כיפור מוסע לאולם גרם מדרגות נייד כדי לאפשר לרבי הנעלם לצפות מפסגתו על החסידים ולנצח על שירתם. בסוכות מוקמת בעבור הרבי סוכה משלו, ובתוכה ממתנינים לו ארבעת המינים. בין העוברים על פני הסוכה יש כאלה המושיטים את ידם, ספק בהנאה ספק במבוכה, כדי לזכות כביכול בפרוסת עוגה מן הרבי. בימים המתאימים הרבי מוזמן לעלות לתורה, וכאשר הוא אמור להשמיע את חלקו שוררת באולם דממה מוחלטת, ועיני כל הנוכחים ננעצות בכיסאו. משסיים כביכול כל הקהל עונה פה אחד בהתלהבות. בימי ראשון ממשיכים לחלק דולרים בשם הרבי, ובמקום נוצר תור כבעבר, גם אם קוצר עיני הבשר מונע את החסידים מלראותו. דולרים 'חדשים' אלו מסוגלים לחולל נסים כמו אלו שחילק הרבי בעבר. פרקטיקות הנכחה אלו ואחרות היו חלק מהותי מהמרחב שהתרחשו בו ההתגלויות ב־770 שנבחנו כאן.

התגלויות טקסיות והתגלויות של חולין: ניסיון לטיפולוגיה

ההתגלויות בספר **לפקוח את העיניים** מחולקות לשניים: כאלה המתרחשות ב'היכל מלכותו' של הרבי, ואחרות המתרחשות 'בכל מקומות ממשלתו'. חלוקה מרחבית זו משקפת הבחנה פנומנולוגית מהותית. רוב ההתגלויות קורות בזירה הטקסית-מקודשת של 770 (או באחת מנגזרותיו), שהמארג העשיר של תמונות, עקבות ופרטיקות של הנכחה מעלה בה באוב את הרבי, אך גם מבליט את חוסר היכולת לראותו. לנוכח העושר והעודפות של האקולוגיה המשיחית, המתפקדת כמסגרת מזמינה לראיית הרבי, אין זה מפתיע שרוב ההתגלויות מתרחשות 'במקום הנכון', משכנו של הרבי, ו'בזמן הנכון', בימי חג ומועד ובזמן תפילות ופעילויות טקסיות שהרבי אמור להיות בהן בקדמת הבימה. חשוב לציין כי גם בסביבה מזמינה זו, שהמשאלה לראות את הרבי מיתרגמת בה לעתים לבקשה מפורשת שיופיע ומלווה מן הסתם בציוור פניו במחשבה (ויזואליזציה), התגלות היא תופעה לא שכיחה, הישג של הקשר המעורר ריגוש עצום. מכל מקום, אירועים אלו שונים בתכלית במישור החווייתי מהתגלויות של הרבי במפתיע, הרחק מהסביבה העשירה בהשאות של 770 (או נגזרותיו). אציג בפירוט את ההבדלים בין שני סוגי ההתגלויות.

את הופעותיו של הרבי ב־770 מניע הפער הקשה מנשוא בין האקולוגיה המשיחית העשירה שם ובין היעדרותו. דינמיקה זו דיאלקטית במובהק: התמונות, העקבות ופרקטיקות ההנכחה שנועדו למלא את החלל הכואב של היעדרות הרבי מעצימות את האבדן לא פחות משהן מרככות אותו. קביעה זו נכונה בייחוד בנוגע לחסידים ותיקים, הזוכרים היטב את ימי הזוהר במחיצת הרבי ב־770 (Kravel-Tovi and Bilu 2008). אולם אותה סביבה משיחית, שעלולה להחריף את הרגשת הריק, היא גם זו המכוננת את השדה התפיסתי שהמשאלה לראות את הרבי 'תכף ומיד ממש' מתממשת בתוכו לעתים. אציג כמה מקרים שמדגימים דינמיקה זו. חסיד מביתר עילית הגיע ל־770 'להתפלל תפילת שחרית במניין הרבי שליט"א מלך המשיח' בפעם האחרונה לפני חזרתו לישראל. לאחר הקריאה בתורה והכרזת 'יחי אדוננו', 'חשתי כיצד פורצת מתוכי הקריאה "עד מתי"?! שלושה פעמים [כך!] ואח"כ "רבי, ווי וואנט משיח נאו!"

'רצוננו לראות את מלכנו': התגלויות בחב"ד המשיחית

בעקבות הזעקה 'התרחש לנגד עיני דבר מדהים. לפתע ראיתי את הרבי שליט"א מלך המשיח עומד על הבימה מולי, מעוטר בטלית ותפילין. הוא עמד מימין הסטנדר שלו כשהוא נשען עליו עם מרפקו הקדוש, עם הגב לקיר הלבן ופניו כלפי הקהל' (רשת חב"ד, תשס"ז: 50-52). הופעת הרבי אינה בלתי צפויה לחלוטין, למרות התרגשותו העזה של המדווח. הוא ייחל להתגלותו, וזו התרחשה בביתו של הרבי.

הזימון של הרבי מפורש במקרים אחרים. אחרי תפילת ערבית בליל יום הכיפורים ב'770, 'כשהרבי [...] נשאר לומר תהילים עם הקהל', נזכר תלמיד ישיבה מצפת בשנים שזכה להיות במעמד זה 'ולראות את הרבי [...] לבוש לבן כמלאך ה', והתמלאתי כולי ברצון עז לראות את פני הרבי [...] כבימים ימימה'. המשאלה היתה לבקשה מפורשת: 'רבי [...] אני יודע בוודאות גמורה שאתה כאן, חי וקיים וללא כל שינוי! אנא, אפשר לי לראות זאת בעיניי הגשמיות!' תחילה אין הבקשה מתממשת: 'כשהמשכתי להסתכל לכיוון מקומו הקדוש, עדיין לא ראיתי מאומה זולת הכסא האדום והסטנדר המכוסה מפה לבנה'. או אז גייס החסיד את זכות סבו הדגול, 'מגדולי החסידים ברוסיה ובעל מסירות נפש עצומה', ובהתבוננו שנית בבימה, לבו 'החסיד פעימה': 'ראיתי את הרבי [...] עומד במקומו, לבוש ב"ק"טל" לבן של יום הכיפורים ועטוף בטלית' (שם: 1920).

המתח בין הסביבה המשיחית העשירה ובין הריק המכאיב בולט בשני המקרים. עקבותיו של הרבי - הבימה, הכיסא האדום, הסטנדר - והפרקטיקות הטקסיות שהוא אמור להשתתף בהן - תפילת שחרית במקרה הראשון והקריאה הפומבית של תהילים ביום הכיפורים במקרה השני - מעצימות את הרגשת החוסר של המדווחים וגורמות להם לדרוש את הופעתו. בה בעת הן גם משמשות זרזים חושיים בדרך להתגלויות. הפרקטיקות שהרבי מתגלה בהן כוללות את התפילות היומיות, את חלוקת הדולרים בימי ראשון, את ריקודי ההקפות הסוערים בשמחת תורה ואת ההתוועדויות במוצאי שבתות ובמוצאי חגים. בדרך כלל רואים את הרבי על הבימה מבצע את אותן התנועות ובאותן התנוחות שאפיינו אותו בימי נשיאותו (ושנהיו פופולריות בזכות תמונותיו): הוא נשען על הסטנדר, נוגע בפרוכת בדרכו לבימה וממנה ומניף את ידו בתנועת עידוד. בשלושה מקרים הוא נצפה ב'שביל' שהחסידים פותחים לכבודו לפני התפילות ואחריהן. השביל הזה הוא גם הזירה שצולם בה סרט הווידאו המפורסם של הרבי באוקטובר 2007.

פריטי לבושו והופעתו של הרבי בדיווחים תואמים נאמנה את האירועים שהוא מתגלה בהם. בתפילות הוא נצפה עטוף טלית, וביום הכיפורים - קיטל לבן. בימי ראשון רואים אותו מחלק דולרים, בסוכות מברך על ארבעת המינים, ובהתוועדויות חסידיות מחלק כוסיות יין ופרוסות עוגה. ראוי לזכור כי הדולרים, ארבעת המינים והיין והעוגה משולבים גם כיום בפרקטיקות ההנחה הנוהגות ב'770. התגלויות בבתי חב"ד, שהוגדרו 'ענפי לוויין של 770' (Balakirsky-Katz 2010: 152), הן גרסאות חיוורות יותר של דפוס הופעת הרבי ב'770 משום שהן מפציעות בסביבה עמוסה פחות בסימני הרבי ובפרקטיקות המערבות אותו כנוח. התגלויות בסביבות חולין מובהקות הן כרבע עד שליש מהמקרים המדווחים. את רבות מההתגלויות האלה מאיצה מצוקה קשה עד כדי סכנת חיים. אף לא אחת מהן לא נבעה מהיעדרו המכאיב של הרבי כשהוא לעצמו; ולהפך: אף לא אחת מההתגלויות ב'770 או

במרכזי המשנה לא נבעה ממצוקה שאיננה עצם היעדרו של הרבי. האקולוגיה המשיחית העשירה, המספקת את המצע הקוגניטיבי-תפיסתי להתגלויות הטקסיות, כמעט אינה נוכחת בהתגלויות חולין, בייחוד באלו המתרחשות בחוץ. דומה כי במקרים אלו המצוקה חזקה מספיק כדי 'להזמין' את ההתגלויות גם ללא הרמזים הקוגניטיביים הרבים השליטים בנוף ההתגלויות הטקסיות. אציג עתה מקבץ של התגלויות שביסודן טראומה ניכרת.

נערה בת 14 שנחש התקיפה בשדה זעקה בבהלה: 'רבי, תציל אותי!' הרבי התגלה לפניו, ממריץ אותה לחנוק את הנחש, והיא, מעודדת מקרבתו, מצאה בקרבה את הכוחות לעשות כן (רשת חב"ד, תשס"ו: 170-172). פלסטינים תקפו ביריות אוטובוס בדרכו מירושלים לביתר עילית. בסערת האש ראתה המספרת המבוהלת את הרבי ניצב מולה ו'מושך אותה למטה לקרקע האוטובוס'. כך היא ניצלה בזמן שחברתה במושב הסמוך נהרגה בהתקפה (שם: 137). צוללן שסבל משיכרון מעמקים ניצל בידי צוללן עמית. לאחר שהתאושש זכר במעומעם כי שתי דמויות חילצוהו ממעמקים, אך החבר המציל עמד על כך שפעל בגפו. כמה ימים מאוחר יותר, משנתקל הניצול בתמונה של הרבי, זיהה אותו כ'איש השלישי' המסתורי (שם: 133-135).²¹ שלושת המקרים מייצרים רצף, החל בבקשה מפורשת לעזרה ('רבי, תציל אותי!'), דרך הופעה פתאומית אך ניתנת לזיהוי של הרבי (באוטובוס), וכלה בהופעתה של דמות מסתורית המזוהה כרבי רק בדיעבד (הצוללן). ברוב המקרים של מקרי החולין הרבי מתגלה במפתיע, ללא זימון מכוון או טקסי. גם הקריאה בשמו במקרה הראשון עלתה בספונטניות ובפתאומיות בשל האירוע הטראומטי. אין זה מפתיע, לנוכח הרצף שהוצג, ששתי הנערות חב"דניקיות ואילו הצוללן מרוחק מהתנועה.

מצבי דחק אחרים שהאיצו התגלויות כללו בעיות בריאות קשות, אבדן ושכול במשפחה וקשיים כלכליים דוחקים. ככלל, בקרב מקרי החולין היתה כמעט תמיד מצוקה. מקומם המרכזי של גורמי הדחק בהתגלויות חולין מקרב אותן להתגלויות בחלום ובמצבי תודעה קיצוניים (כמו חוויה על סף המוות), אך מקרים אלו מצריכים התייחסות נפרדת. עם זאת, חשוב לציין כי בהתגלויות חולין בתנאי מצוקה קשים, כמו במקרה של הצוללן שסבל משיכרון מעמקים, הגבול בין מצבי תודעה רגילים למצבי תודעה מיוחדים אינו חד. ההבדל בין זירות ההתגלות והחוויות בשני הסוגים משתקף גם בהרכב המגדרי של המדווחים. במרחבים הטקסיים הפומביים של 770 ודומיו גברים דיווחו על התגלויות פי שלושה יותר מנשים, ואילו בזירות החולין היחס בין המינים שווה פחות או יותר. רוב המדווחים מבית הרבי היו חסידים, ואילו בזירות האחרות המדווחים באים מרקע מגוון יותר, בכלל זה גם לא חב"דניקים ואפילו לא-דתיים. בקרב הלא-דתיים אנו מוצאים מקרים של זיהוי רטרוספקטיבי של הרבי, בדרך כלל בעקבות היתקלות מקרית בתמונתו (כמו במקרה הצוללן).

כוחו הפלאי של הרבי מופגן ביתר שאת בזירות החולין משום שרק בהן הוא נדרש לחלץ

21 דפוס ההינצלות כאן תואם להפליא את התופעה של 'גורם האדם השלישי' (third man factor) שניסח גייגר (Geiger 2009): דיווחים על הופעתה של ישות מסתורית המספקת תמיכה והנחיה במצבים קיצוניים ומסכנים חיים. תופעה זו נראית כתת-סוג של הקטגוריה הרחבה המכונה 'תחושת הנוכחות' (sense of presence) (Luhmann 2012: 378).

רצוננו לראות את מלכנו: התגלויות בחב"ד המשיחית

את המאמינים ממצוקה קשה. ברוב הזירות הטקסיות השיא הרגשי הוא עצם הופעתו. רוב הופעותיו בזירות החולין הן דוגמאות קלאסיות ל־*deus ex machina*, גם אם העלאת דמותו בוויזואליזציה (תופעה שכיחה במצבי חירום) יכולה להקדים אותן. גם ב־770 רוב התגלויותיו של הרבי פתאומיות וקצרות, אך הן נראות כקצה הקרחון של נוכחותו המתמדת, הנותרת סמויה בדרך כלל ועם זאת מוחשית. רמזים לנוכחות התת־קרקעית של הרבי ב־770 עלו מדיווחים אחדים.

הדוגמה הראשונה היא של חסיד שהגיע ל־770 לתפילת ערבית 'במניין הרבי שליט"א מלך המשיח' בערב הראשון של חג סוכות. מיד עם היכנסו לאולם הבחין בתנועת יד 'המסמנת לי להתקרב (מעל גבי בימתו הקדושה של הרבי)'. הוא ניסה להתקרב למקומו של הרבי, אך התקשה בכך בגלל הדוחק. עם סיום התפילה מצא את עצמו פוסח על שתי הסעיפים: האם להישאר קשוב ליד הסטנדר המיוחד שממנו נהג הרבי לומר שיחה הקשורה לחג בכל אחד מלילותיו או שמא להצטרף אל החסידים המרקדים בפנינות אחרות של האולם. התלבטותו משקפת את הקשיים מול רבי נוכח־נפקד: 'מצד אחד לא ניתן להתעלם מאמונתם של החסידים הבטוחים כי הרבי [...] נמצא כאן בגשמיית ממש ואומר שיחה כהרגלו. לאידך [כך], הרי לא שומעים שום דבר, ואולי רצון הרבי [...] הוא שנשמח בשמחת יום טוב!' הוא נותר במקומו, מהסס בין שתי האפשרויות, ואז כשהרים מבטו אל הבימה, ראה 'את הרבי [...] עומד שם, שעון על הסטנדר של השיחות! הוא חיך חיוך רחב וסימן לי באצבעו הקדושה על החסידים שעמדו במקום, כאומר: "אתה רואה אותם? הם החברה שלי!" לרמוז מפורש מזה לא היה זקוק החסיד המתלבט. 'חשבתי לעצמי: "גם אני רוצה להיות בין החסידים 'השייכים' לרבי שליט"א מלך המשיח"; והוא נותר עומד במחיצתם. מאוחר יותר, כשסיפר לשכנו על הופעת הרבי, הבחין מזווית עינו ב'תנועה של משהו זו מהסטנדר של השיחות לסטנדר השני, עליו נוהג הרבי [...] להתפלל. בהרימו את עיניו ראה שוב את הרבי, כעת עמד על יד הסטנדר של התפילה. 'הורדתי מיד את ראשי לכמה שניות וכשהרמתי את הראש חזרה עדיין ראיתי את הרבי [...] שחיך אלי וסימן לי בידו הקדושה בתנועה של "לך!" כאומר "סיימתי, עכשיו תלך לרקוד!" (רשת חב"ד, תשס"ו: 90-92). יש לציין כי החסיד ראה את הרבי (או חלק ממנו) בשלוש תנועות שונות, התואמות לחלוטין את דפוס ההתנהלות של הרבי בחג הסוכות בימי נשיאותו. אפיזודות ראייה קצרות אלו נראות כ'התפרצויות או הבזקים', שהרבי הוורטואלי מוציא את עצמו בהם כביכול מן הכוח אל הפועל (Deleuz 2004: 260). הבזקי ראייה מרובים כאלה בהתגלות אחת חזרו ונשנו בדיווחים מ־770, אך נעדרו כמעט כליל מהתגלויות בזירות חולין.

את נוכחותו המתמדת אך הסמויה של הרבי ב־770 חשפו ביתר קלות 'רואים' צעירים. ככלל התגלויות של ילדים ממושכות מאלו של מבוגרים, והן עשירות יותר באפיזודות ראייה חוזרות של הרבי (כמו בדוגמה הקודמת). הבדל זה בין ילדים למבוגרים מיוחס לתמימות ולטוהר המאפיינים את הילדים (Bilu 1982: 275; Davis and Boles 2003: 386). עד היכן התום הילדותי יכול להוביל אפשר ללמוד מדיווח הכורך את אחד ה'רואים' הצעירים ביותר במדגמנו, ילד בן שלוש וחצי שהגיע עם משפחתו מירושלים לבלות את הפסח 'עם הרבי'. אבי הילד לא חסך מאמצים להנחיל את המציאות המשיחית לילדיו:

אצלנו בבית, ילדינו מחונכים כי הרבי [...] חי וקיים כפשוטו ממש ללא כל שינוי. גם

הילדים הקטנים ביותר גדלים על האמונה הפשוטה וההתקשרות ללא סייג בנושא הדור. הרבה פעמים אני מראה לילדיי קטעי וידיאו מהרבי [...] או נותן להם תמונות שישמרו עליהם [רשת חב"ד, תשס"ז: 40].

לנוכח חינוך זה אין זה מפתיע כי כשהגיע האב עם בנו הקטן ל'התוועדות של הרבי' בשבת הגדול לפני הפסח, תבע הילד לראות את הרבי. האב הצביע לכיוון כיסאו האדום, אך הילד התלונן שאינו מסוגל לראות בגלל קומתו הנמוכה. השניים טיפסו על גרם המדרגות המזרחי, וכשהגיעו למדרגה העליונה פרץ הילד בקריאת שמחה: 'הנה הרבי, אני רואה אותו!' הוא דרש להישאר למעלה כדי שיוכל לחזור ולהתבונן בו. בעקבות התגלות זו חזר הילד וראה את הרבי בכל אחד מביקוריו ב־770 בימי אותו הפסח. הזיקה בין התמונות ובין ההתגלויות עלתה בפירוש בהערת אגב של הילד אחרי אחת התפילות: 'אבא! הרבי עשה לי ככה עם היד! כמו בווידיאו!' לאב היתה חוויית הראייה הנמשכת של הילד הגשמת האידיאל המשיחי: 'כפי שהבנתי, אצל שלום-בער לא היה שום העלם!' (שם: 39-41). מקרה ייחודי זה, שהתאפשר בו מבט מלא, ללא חציצה, על חייו הסמויים של הרבי באמצעות מופעי ראייה רבים, ניצב בקוטב הנגדי לדפוס ההתגלות הפתאומי והמפתיע, האופייני לזירות חולין.

התגלות וקוץ בה: האי-נחת שבראייה

ההתגלויות סיפקו למשיחיסטים תחמושת חשובה במאבקם על הטענה המשולשת כי אכן, הרבי הוא המשיח, כי חייו לא הסתיימו בג' בתמוז תשנ"ד וכי העולם נמצא על ספו של עידן הגאולה. כמו בתנועות אפוקליפטיות רבות אחרות, הממריצות את חבריהן לאמץ דרכי ראייה חדשות, הרבה הרבי להשתמש במטפורות ובניבים חזותיים כדי להצביע על המעבר משגרת החולין לימות המשיח. ואם אכן מטרתם העליונה של החסידים לכוון את הרגע הקסום שהרבי המשיח יגלה בו את עצמו 'לעיני כול', דומה שההתגלויות קורעות צוהר לזמן מיוחל זה והן בגדר 'טעימה' ממנו. ובכל זאת, למרות ההתלהבות הרבה בקרב המשיחיסטים מהדיווחים על ראיית הרבי, אלה עוררו בקרבם גם לא מעט הסתייגויות, היסוסים ולבטים. כיצד אפשר להסביר דו-ערכיות זו? הסבר מתבקש אחד הוא האופי הפרטי והסובייקטיבי המובהק של ראיית הרבי. ואולם אף שלרשות המשיחיסטים עומדת קשת רחבה של אמצעים לתיקוף ולאובייקטיביזציה של חוויות אלו (והשוו Davis and Boles 2003: 394-398), ובכללם תמונות ועקבות של הרבי מתוך ההתגלויות עצמן, הנותרות כעדות לעיני כול, כמו התמונה והווידיאו שהוזכרו, שהופיעו יש מאין, או מטבע או שטר של דולר שנתן הרבי למדווחים בזמן ההתגלות ונותרו בידיהם אחריה (השוו Christian 1996; Bitel 2009); דיווח על תנוחות ועל מחוות שעשה הרבי בזמן ההתגלות, תנועות ומחוות שתאמו להפליא את התנהגותו לפני ג' בתמוז אף שהמדווחים לא יכלו לדעת זאת; תאימות מושלמת בין אירועים 'בתוך' ההתגלות ו'מחוצה' לה;²² התרחשות של התגלויות סימולטניות שהציבו את ראיית הרבי

22 כך למשל נגלה הרבי לתלמיד ישיבה במלבורן, והבטיח לו שבעיותיה הכלכליות של משפחתו יפתרו בדיוק בשעה שדנו הוריו כיצד להתמודד עם בעיות אלו (לפקוח את העיניים: 109-110).

במישור הבין-סובייקטיבי, הניתן לשיתוף; ו'ווידויים' של לא מאמינים שנהנו ללעוג לאמונה בנצחיות חייו של הרבי עד שנדהמו לראותו ניצב לפנייהם - קיומו של ארסנל זה של סימנים מתקפים אינו מונע תחושות כבושות של אי-נחת בשיח החסידי על ההתגלויות. הסבר אחר, ואולי מהותי יותר, קשור לדיאלקטיקה של נוכחות והיעדר בחב"ד המשיחית. חוויותיהם של אלו שזכו לראות את הרבי אחרי ג' בתמוז תשנ"ד אמנם אתגרו את היעלמותו, אבל בשביל משיחיסטים נלהבים ההתגלויות היו מעטות מדי ומקריות מדי מכדי לרפא את האי-נראות של הרבי ולמלא את הריק שחוללה. אפשר לטעון כי ההתגלויות מקרבות את החסידים אל קו פרשת המים של הגאולה האולטימטיבית, אבל כהבזקים מזדמנים של נוכחותו הנצחית של הרבי הם אינם מסוגלים להרוות את הצמא לגאולה השלמה. באופן דיאלקטי, נוכחות היעדר יכולה להבליט דווקא את היעדר הנוכחות (Handelman and Shamgar-Handelman 1997). כמו שאנסה לטעון בסיום הדברים, בעיה זו מחמירה עוד יותר בגלל אופיין המיוחד של ההתגלויות ב'770. תחושת האי-נחת עקב מיעוט ההתגלויות זוכה למבע חד בדיווחים על ראיית הרבי ב'770. בתגובה לתהייה שהעלו חסידים בנוגע לעובדה שילד חסר ייחוד בן 13 זכה לראות את הרבי באחד המקרים, משיב העורך:

כנראה שהרבי [...] בוחר להתגלות גם בלי סיבה מיוחדת, ואדרבה, ההתגלות הוא הוא המצב הנורמלי שצריך להיות כל הזמן, ועליו [כך] לא צריכים לחפש סיבה. מה שצריך כן לחפש, אך אי אפשר למצוא, היא הסיבה לעובדה עליה אומר הרבי [...] כי אינה מובנת כלל וכלל, והיא - מדוע אנחנו כולנו עדיין לא זוכים להתגלות שלימה ובאופן תמידי [רשת חב"ד, תשס"ז: 74].

חוזר בתשובה שמתקרב לחב"ד שראה את הרבי בביקורו הראשון ב'770 התגבר על התרגשותו באמרו: 'בשבילי היה זה דבר טבעי שבתוך 770, ביתו של הרבי [...], אני אראה אותו' (שם: 97). אבל אף שחוויות אלו מוצגות רטורית כמשהו 'נורמלי' ו'טבעי', הן נדירות למדי, היוצא מן הכלל ולא הכלל.

אם בעיני משיחיסטים רבים ההתגלויות נדירות מדי, בעיני חסידים עם מכוונות רוחנית יותר, הנאמנים לשמה של חב"ד - 'חכמה, בינה, דעת', הן מרובות מדי. חסידים אלו סבורים שהחיפוש הבלתי פוסק אחר הוכחות מוחשיות לקיומו הנצחי של הרבי מיותר לחלוטין משום שהוא בבחינת כישלון מוסרי במבחן היעלמות. קשה להניח כי הם יסכימו עם אליוט וולפסון הטוען כי הרבי לא היה בעיני עצמו בחזקת משיח כלל, אלא חיפש לכוון תודעה משיחית קולקטיבית בעם היהודי - תודעה שיש בה יש ואין, אלוהים ואדם, עליונים ותחתונים יתמזגו לבלי הפרד (Wolfson 2009). אבל הדו-ערכיות שלהם בנוגע להתגלויות תואמת את ביקורתו של וולפסון על המשיחיסטים, המחמיצים את ההכרה הזאת: 'חזיון אמתי כולל ראייה של הבלתי-נראה בנראה, ולא ראייה של הבלתי ניתן לראייה כנראה' (true vision consists of seeing the invisible in the visible, and not in seeing the nonvisible as visible) (ibid.: 276). בעיני וולפסון, כמו בעיניהם של אחדים מהמבקרים מתוך חב"ד, 'ההתגלויות של הרבי השביעי [...] משקפות עיוורון רוחני עמוק' (ibid.). ניסוח מתון יותר של ביקורת זו לא נעדר גם מהשיח המשיחיסטי. כמו שהראתה יפה מיכל קרבאל-טובי (Kravel-Tovi 2009), בכל הנוגע לכינון המציאות המשיחית החסידים

מצייתים לשתי מערכות היגיון לא תואמות: האחת פרגמטית וכפופה למציאות החושים, בדגש מיוחד על הראייה כמכוננת את 'האמת'; והאחרת מיסטית ודיאלקטית עם גוון א־קוסמי והרמנויטיקה של חשד כלפי המציאות. שתי מערכות אלו אינן משתלבות שילוב חלק ועקבי. כך אותם פרסומים משיחיים המהללים את ההתגלויות כעדות שהרבי 'אתנו יותר מתמיד', גם מבליטים במקרים אחרים את עליונות הראייה הרוחנית והפנימית, התואמת את הדגש החסידי על 'פנימיות התורה'. אחד הפעילים במחנה המשיחיסטי הציג את עליונות הראייה הרוחנית כך: 'לפקוח את העיניים, נשמע דווקא די קל [...] אלא שמתברר שהגבהת העפעפיים עדיין אינה פקחת עיניים. פקחת העיניים עליה הורה הרבי [...] כוונתה לפקחת עין השכל, ההכרה והדעת' (שיחת הגאולה, 206, 17.7.1998, עמ' 1). חוסר עקביות דומה עולה מההקדמה לקובץ לפקוח את העיניים. העורכים מתנצלים: 'אין במטרת קובץ זה להוכיח כי הרבי [...] חי וקיים כפשוטו ממש בביתו - "770"; אמונה זו היא מציאות הנקבעת על פי תורתנו הקדושה' (רשת חב"ד, תשס"ז: 3). בדיוק כשם שטייסים לומדים להסתמך במצבים של ורטיגו אך ורק על המידע האובייקטיבי הנראה בלוח השעונים, גם אם הוא סותר את הרגשתם, כך גם על החסידים לדבוק בתורה (להבדיל ממציאות החושים) כמסגרת ההנחיה היחידה המסייעת להתגבר על הבלבול ועל חוסר הידיעה בתקופת המבחן הנוכחית. אך מיד לאחר מכן הם מכריזים: 'אנו מאמינים באמונה שלימה שהמציאות היא כך, שהרבי [...] חי וקיים ללא כל שינוי, אך ראייה ברורה יכולה לבוא רק ממראה עיניים' (שם: 14).

מסקנות

אילו תובנות אפשר להפיק מההתגלויות בחב"ד המשיחית מנקודת מבט של מדעי החברה בכלל ושל אנתרופולוגיה פסיכולוגית בפרט? ראשית, הדיווחים מספקים עדות מוחשית לכוחה של התרבות בהנעת התהליכים הקוגניטיביים בתודעה, שבאמצעותם הבלתי נראה משתנה לנראה. ההכרה כי גורמים תרבותיים יכולים להשפיע על חוויות יסוד מנטליות אמנם איננה חדשה, אך הדיווחים המפורטים שלפנינו מאפשרים להעריך בהירות את היקף העיצוב של השדה התפיסתי של החסידים באמצעות פרקטיקות ההנחה והתמונות והעקבות המשובצות בהן. לנוכח העובדה שהאקולוגיה המשיחית משופעת סימנים מפורשים ומוחשיים של הרבי הסמוי מן העין, התגלויותיו מדי פעם בפעם נראות 'במקום', בדיוק כמו שדמות בתוך פאזל יכולה להיראות בבידור, למרות חסרונן של אבנים מרכזיות - בזכות הנטייה האוניברסלית להבניה ולסגירות תפיסית.

ההבניה המסיבית של הסביבה בחב"ד המשיחית עלולה לעורר את השאלה ההפוכה: מדוע אין ההתגלויות נפוצות יותר בקרב המשיחיסטים? שאלה זו רלוונטית בייחוד בנוגע ל-770, שבזכות ציפיות תרבותיות, רמזים מכוונים ופרקטיקות של הנכחה היא בגדר סביבה עתירת השאות ש'מזמינה' להנכיח את הרבי. את התשובה ראוי לחלק לשניים. ראשית, קרוב לוודאי שההתגלויות המדווחות רחוקות מלהקיף את כלל חוויות הראייה של הרבי; שנית, היכולת לראות את הרבי היא כנראה דיפרנציאלית בזכות תכונות או מיומנויות מנטליות, שאינן מתפלגות שווה בשווה בקרב המאמינים. ההשתקעות (absorption), היכולת להתייחס

למה שהתודעה מדמיינת כאל משהו אמתי יותר [...] ממה שהעיניים והאוזניים תופסות' (Luhrmann 2012: 195-196), היא אולי הגורם הקריטי המפריד בין אלה המסוגלים לראות את הרבי בנסיבות מיוחדות לאלה שאינם מסוגלים. את המיומנות הזאת אפשר לשפר באמצעות אימון, אבל גם באמצעותו אי אפשר להעלים כליל הבדלים בין אישיים. שנית, מתוך ההבדלים הברורים שבין ההתגלויות בזירות טקסיות ובין ההתגלויות בזירות חולין אפשר לזקק שני מסלולים נבדלים לתפיסת גירויים ויזואליים ללא מקור חומרי. במסלול הראשון הגורם המזמין העיקרי הוא האקולוגיה התרבותית העשירה, המבנה את השדה התפיסתי שראיית הרבי מתאפשרת בו. התגלויות באתרים טקסיים ברחבי העולם - החל בראייתו של מריה באתרי צליינות המוקדשים לה וכלה בראייתו של אלוויס פרסלי באחוזת גרייסלנד - נמצאות בזיקה למסלול זה, המקום שהזירה, הציפיות, הפרקטיקות הטקסיות והאימון חוברים בו זה לזה כדי לייצר חוויות ראייה יוצאות דופן.²³ מערך דומה של גורמים מזמנים היה פעיל כנראה בכנסיות ובמנזרים באירופה של שלהי ימי הביניים. השינוי שחל אז בהבנה של סעודת ישו (Eucharist) הביא לידי מעבר מ'קבלת' ישו בסעודה ל'ראייתו' בלחם הקודש ברגע הקידוש. לכך נקשרו פרקטיקות חדשות של מדיטציה ושל ויזואליזציה; אלה זכו לתפוצה רחבה והולידו שפע של חזיונות (Bynum 1987: 53-56). Newman 2005). 'אין זה מפתיע', כותבת ברברה ניומן, 'שהמבט האוהב שהתמקד תדיר בלחם הקודש, שהובן כגופו הגלוי, הניתן לאכילה, של האל בעולם, יהפוך לעתים את הלחם לישו התינוק' (Newman 2005: 16). הפריחה של אמנות דתית מכל הסוגים בסוף ימי הביניים הגבירה את נגישותה של 'הראייה הקדושה' למאמינים פשוטים. במבט לאחור איקונוגות מפוסלות או מצוירות ומחזות דתיים אינם נראים כיותר מהקדמה חיוורת וחסרת תחכום לטכנולוגיות הוויזואליות של ימינו, אך סביר להניח שהם מילאו תפקיד דומה בהצאת התגלויות: 'נזירה שבכתה מדי יום מול הפייטה או שנשקה לרגלו של הצלוב לא התקשתה מן הסתם לצייר דמויות אלה בתודעתה במהלך התפילה, והקו שבין ויזואליזציה לחזיון (vision) הוא דק' (Newman 2005: 17).

הגורם המזמן העיקרי במסלול השני הוא מצוקה ניכרת והעירור הרגשי הנובע ממנה. האיום ליחיד ברוב המקרים חמור דיו כדי להאיץ חוויה של ראייה בנסיבות מיוחדות, אפילו במרחבים פתוחים הרחק מן התפאורה הסוגסטיבית של נוף ההתגלויות הטקסיות.²⁴ שני המסלולים רחוקים מלהוציא זה את זה. הרבה מהחווים התגלות במקדשי עלייה לרגל של דתות שונות הגיעו למקום עקב עקה או מצוקה; וגם בזירות חולין יש רמזים. הדיווחים

23 תפקיד הציפיות מורכב, שכן 'התגלות אפשר להבין כהופעה בסביבה הפיזית של דמות או דמויות של אדם שאינו מצופה להיות בטווח התפיסה המידי' (Zimdars-Swartz 1989: 125). משיחיסטים שמבקרים ב-770 נאלצים להסכים כי הרבי אינו ב'טווח התפיסה המידי' שלהם, אך בכל זאת הם מצפים לראותו, כמו למשל הצליינים באתר של מריה בקוניירס (Conyers) שבמדינת ג'ורג'יה בארצות הברית, השומעים כי 'טקס הרווארי נערך ב-12 וההתגלות של מריה ב-12:20' (Davis and Boles 2003: 385). סוג זה של ציפיות מובנות נעדר לחלוטין מהתגלויות החולין.

24 התגלויות במצבים מסכנים חיים מזכירים את 'גורם האדם השלישי' (Geiger 2009) שנזכר למעלה (ראו לעיל הערה 19).

השכיחים על ראיית הנפטר או הנפטרת אצל אכלים מקורם במצוקת השכול, ועם זאת הנפטרים נראים בדרך כלל בבית שחיו בו, זה שעדיין משמר את זכרם באמצעות תמונות וחפצים רבים. אך הפער בין שני טיפוסים החוויה הללו בולט דיו כדי לבחון את הטיפולוגיה שהוצעה בהקשרים השוואתיים.

שלישית, בחינת חוויות הראייה של הרבי נגד החומר הנוצרי ולנוכח ההבחנה בין חזיונות (visions) להתגלויות (apparitions) מגלה פער אפיסטמולוגי בין החוויות המכונסות בשתי הקטגוריות הללו. חזיונות בנצרות של ימי הביניים והתקופה המודרנית המוקדמת נראו 'חוויות חושיות לא־רגילות' (Taves 2009: 126) המנותקות בהגדרתן מהמציאות הרגילה. אופיין הרוחני בעליל השתקף בקביעה כי מה ש'נראה' לא היו דברים ממשיים, אלא הדימויים שלהם. חזיונות דרשו 'ש'מסלולי התפיסה הרגילים ייחסמו כך שהעין לא תוכל להתמקד במציאות הפיזית, אלא תפנה במקום זאת פנימה, כלפי דימויים הקיימים בתודעה' (Newman 2005: 11). מיסטיקאות ידועות בעלות חזיונות כמו תרזה של ישו (San Juan 2008) או הילדגרד מבינגן (Newman 1985) האמינו כי חזיונות אמתיים ממוקמים בנפש, וביקשו לנתק את חוויותיהן המיסטיות מהראייה הפיזית. לנוכח הדגש על דרכי ראייה חלופיות אין זה מפתיע כי 'מצבי תודעה מיוחדים היו תנאי הכרחי לחזיונות' (Newman 2005: 8).

מחוויותיהם המדווחות של בעלי חזיונות באתרי עלייה לרגל של מריה, אף שאינן מאורגנות במשנה דתית סדורה, מבצבץ אותן פער בין חזיונות לחוויות ויזואליות רגילות. במקרים רבים הנתולה מרחפת מעל, ועיני החוזים נשואות למרום כדי לראותה. היא גם יכולה להתגלות בצורות מצורות שונות - 'כמו ענן, או קרן אור גדולה המפציעה לאט מהרקיע' (Bitel 2009: 81). נוצרים אוונגליסטים בני זמננו שותפים לחב"דניקים בתשוקה לעשות את המשיח מושא הערצתם קרוב ונגיש (Luhmann 2012). הם שונים מהחסידים וכן ממאמינים קתולים בכך שליצירת הקשר המיסטי הם מעדיפים מסלול שמיעתי ממסלול חזותי. למרות ההבדל בחושים, האיכות הרוחנית של החזיונות המוכרת מתקופות קודמות בנצרות בולטת גם כאן. האל כאן 'נשמע בדרך כלל כזרם של מחשבות ספונטניות ולא כקול ממש' (Luhmann 2012: 46); ומצטרפים חדשים לכנסייה לומדים להפריד את מחשבות האל מאלו שלהם. למרות האופי המנטליסטי המובהק בשיח של מאמינים מודרניים אלו, גם הם מבחינים בין החוויה של שמיעת האל ובין חוויית שמיעה רגילה.

מה שמבחין בחדות את ההתגלויות ב־770 ובשלוחותיו ממכלול החוויות של חוזים נוצרים בעבר ובהווה הוא אופיין ההיפר־ראליסטי. הכחשת מותו של הרבי היא קביעה אונטולוגית נועזת שמגבילה בהכרח את האופקים האפיסטמולוגיים של המשיחיסטים ומכאן גם את חזון הגאולה המשתמע מחוויות הראייה של הרבי. החסידים הרדיקליים מחויבים לאמונה כי הרבי מתגורר 'נשמה וגוף' ב־770 וממשיכים לראות אותו שם, 'ממש כמו פעם', בדמות, בתנוחות ובמחוות שתואמות לחלוטין את הופעתו ואת התנהגותו לפני ההיעלמות. מפתה לשער כי המיסטיקה המובנית והשיטתית של חב"ד וכן מעורבותה הרבה במציאות משתקפות בהתגלויות הראליסטיות ו'המסודרות'. במפגשים הוויזואליים עם הרבי הממדים הבסיסיים של המציאות אינם מופרים - הרבי נראה 'במקום הנכון' ו'בזמן הנכון' - וחוויות

‘רצוננו לראות את מלכנו’: התגלויות בחב"ד המשיחית

הנפגשים עמו מצייתות לעקרונות הרגילים של תפיסה חושית. דומה כי את האי-נחת הטבועה בהתגלויות מעצים הפער המציק בין תמונת העתיד הקסום של עולם על סף הגאולה שקידם הרבי בחייו ובין האופי המציאותי כל כך והמכוון לחלוטין לעבר של חוויות ההתגלות. בהתנסויות אלו התודעה אינה משתנה דרמטית; המבט נותר אופקי, לא אנכי; הנוף הנגלה הוא ארצי, לא שמימי; והסביבה הפיזית נותרת ללא שינוי. כמו השעתוקים של דיוקנאות הרבי ועקבותיו, גם ההתגלויות אינן בסופו של דבר אלא שחזורים זמניים של עבר שאבד.

את ההבחנה בין חזיונות להתגלויות אפשר לחדד על ידי בחינת המיקום ההיסטורי (או המטה-היסטורי) של תופעות אלו בהקשר הנוצרי. בהופעותיו של ישו אחרי הצליבה והתחייה מחדש נוכחותו הגופנית מוחשית (אפשר למשל לגעת בפצעיו). לאחר עלייתו השמימה המפגשים עמו נעשים אמתיים פחות ורוחניים יותר באופיים (Wiebe 1997: 142). הרוחניות המאפיינת את החזיונות שלאחר העלייה היא יצירתית בהרחיבה את אופקי הדמיון הדתי אל מלכות השמים. מונחים כמו 'הפונקציה המיתו-פואטית' (Price-Williams 1999) או 'הדמיון האוטונומי' (Stephen 1989: 41-64), העולים בשיח של חוקרי דתות ואתרופולוגים, מנסים ללכוד יצירתיות זו. הפתיחות האפיסטמולוגית שהתהליכים המומשגים כך מאפשרים מכוננת חוויות שהן 'קלילות, מלאות דמיון, לא אמתיות אך גם יותר מאמתיות' (Luhmann 2012: 83). מישל סטיפן טוענת כי אף שחוויות אלו אינן נראות כמוציאות חיצוניות, 'הן הופכות ליותר ממוציאות חיצוניות', באפשרן חירות מחשבתית ועושר של חיי דמיון והמצאה (Stephen 1989: 56). לעומת הנצרות, אפשר לטעון כי המשיחיסטים לכודים בתקופה של 'קדם-עלייה' (pre-ascension), מצפים בדריכות ל'משה שבדור' שיופיע ויתגלה לעיני כול 'תכף ומיד ממש'.²⁵

מקורות

אליאור, רחל, 1992. תורת אחדות הפכים: התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, מוסד ביאליק, ירושלים.
בילו, יורם, 2009. "איתנו יותר מתמיד": הנכחת הרבי מלובביטש בפלג המשיחי של חב"ד, בתוך: קימי קפלן ונורית שטלדר (עורכים), מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים, עמ' 186-209.
_____, 2013. "לעשות עוד הרבה מנחם-מענדלים": עקרונות, הולדה ובריאה בחב"ד המשיחית, בתוך: הגר סלומון ואביגדור שנאן (עורכים), מרקמים, ב, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, עמ' 651-678.
דן, יוסף, תשנ"ח. המשיחיות היהודית המודרנית, משרד הביטחון והאוניברסיטה המשודרת, תל אביב.

25 ההתגלויות הראליסטיות בחב"ד מזכירות את הדיווחים על מפגשים עם אלויס פרסלי בתרבות העממית האמריקנית (Doss 2005). ההשוואה בין חב"ד ובין 'הכנסייה הפרסליטריאנית' (Plasketes 1997) נראית מאומצת, אך ראוי לזכור כי גם חב"ד עוצבה בארצות הברית, שחוקרים רואים בה את התרבות הנסמכת ביותר על ראייה בתולדות האנושות. הרולד בלום (Bloom 1992) רואה בחב"ד דת אמריקנית, למרות מוצאה במזרח אירופה.

- פדיה, חביבה, 2011. מרחב ומקום: מסה על הלא־מודע התיאולוגי־פוליטי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- פרידמן, מנחם, 2001. 'משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד־לובביץ', בתוך: דוד אריאל־יואל, מיה ליבוביץ, יהורם מזור, ומוטי ענברי (עורכים), מלחמת גוג ומגוג: משיחיות ואפוקליפסה ביהדות בעבר ובהווה, משכל, תל אביב, עמ' 174-229.
- פרידמן, מנחם, ושמואל היילמן, 2011. הרבי מלובביץ' בחייו ובחיים שלאחר חייו, דביר ומרכז שז"ר, אור יהודה.
- קפלן, קימי, תשס"ו. 'עלוני פרשת השבוע בחברה האורתודוקסית בישראל', בתוך: משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), ספריות ואוספי ספרים, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 447-483.
- קראוס, יצחק, 2007. השביעי: משיחיות בדור השביעי של חב"ד, ידיעות ספרים, תל אביב.
- רביצקי, אביעזר, 1993. הקץ המגולה ומדינת היהודים, עם עובד, תל אביב.
- _____, 1999. חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית, עם עובד, תל אביב.
- רשת חב"ד, תשס"ז. לפקוח את העיניים, רשת חב"ד ליובאוויטש, ברוקלין.
- שוורץ, דוב, 2010. מחשבת חב"ד מראשית ועד אחרית, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.
- שלום, גרשם, תשי"ז. שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, עם עובד, תל אביב.
- שניאורסאהן, מנחם מנדל, תשנ"ב. דבר מלכות, אוצר החסידים.
- ששון, חיים, תש"ס. עתה ידעתי, הוצאת המחבר, ביתר עילית.
- al-Issa, Ihsan, 1995. 'The Illusion of the Reality of Illusion: Hallucination and Culture', *British Journal of Psychiatry*, 166, 3, pp. 368-373.
- Amir-Moezzi, Mohammad Ali, 2011. *The Spirituality of Shi'I Islam*, I. B. Tauris Publishers, London.
- Balakirsky-Katz, Maya, 2007. 'On the Master-Disciple Relationship in Hasidic Visual Culture: The Life and Afterlife of Rebbe's Portraits in Habad, 1798-2006', *Images*, 1, pp. 55-79.
- _____, 2010. *The Visual Culture of Chabad*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Barthes, Roland, 1981. *Camera Lucida: Reflections on Photography*, Noonday, New York.
- Batchen, Geofferey, 2004. 'Ere the Substance Fade', in: Elizabeth Edwards and Janice Hart (eds.), *Photographs Objects Histories: On the Materiality of Images*, Routledge, London, pp. 32-47.
- Bentall, Richard P., 2002. 'Hallucinatory Experiences', in: Etzel Cardena, Steven J. Lynn, and Stanley C. Krippner (eds.), *Varieties of Anomalous Experiences*, American Psychiatric Association, Washington DC, pp. 85-120.
- _____, 2003. *Madness Explained*, Penguin, London.
- Berryman, Edward, 2001. 'Medjugorje Living Icons: Making Spirit Matter (for Sociology)', *Social Compass*, 48, 4, pp. 593-610.
- _____, 2006. 'Taking Pictures of Jesus: Producing the Material Presence of a Divine Other', *Human Studies*, 28, 4, pp. 431-452.
- Bilu, Yoram, 1982. "'Pondering the Princes of Oil": A New Light on an Old Phenomenon', *Journal of Anthropological Research*, 37, 3, pp. 269-278.

- Bitel, Lisa, 2009. 'Looking the Wrong Way: Authenticity and Proof of Religious Vision', *Visual Resources*, 25, 1–2, pp. 69–92.
- Bloom, Harold, 1992. *The American Religion: The Emergence of the Post-Christian Nation*, Simon and Schuster, New York.
- Boksa, Patricia, 2009. 'On the Neurobiology of Hallucinations', *Journal of Psychiatry and Neuroscience*, 34, 4, pp. 260–262.
- Bourguignon, Erika, 1970. 'Hallucination and Trance', in: Wolfram Keup (ed.), *On Origins and Mechanisms of Hallucinations*, Plenum, New York, pp. 183–190.
- Bynum, Caroline Walker, 1987. *Holy Feast and Holy Fast: The Symbolic Significance of Food to Medieval Women*, University of California Press, Berkeley.
- Carlsson Maria E. and Ingrid M. Nilsson, 2007. "'Bereaved Spouses" Adjustment after the Patient's Death in Palliative Care', *Palliative and Supportive Care*, 5, 4, pp. 397–404.
- Christian, William A., Jr., 1981. *Apparitions in Late Medieval and Renaissance Spain*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- , 1992. *Moving Crucifixes in Modern Spain*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- , 1996. *Visionaries: The Spanish Republic and the Reign of Christ*, University of California Press, Berkeley.
- Cohen, Richard I., 1998. *Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe*, University of California Press, Berkeley.
- Culp, John, 2009. 'Panentheism', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 19.5.2009: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2009/entries/panentheism/> (retrieved in 4.4.2012).
- Davis, Phillip W. and Jacqueline Boles, 2003. 'Pilgrim Apparition Work: Symbolization and Crowd Interaction when the Virgin Mary Appeared in Georgia', *Journal of Contemporary Ethnography*, 32, 4, pp. 371–402.
- Dein, Simon, 2010. *Lubavitcher Messianism: What Really Happens When Prophecy Fails?*, Continuum, New York.
- Dein, Simon and Roland Littlewood, 2007. 'The Voice of God', *Anthropology and Medicine*, 14, 2, pp. 213–228.
- Deleuze, Gilles, 2004. *Difference and Repetition*, Continuum, London.
- Doss, Erika, 2005. 'Popular Culture Canonization: Elvis Presley as Saint and Savior', in: James Hoppgood (ed.), *The Making of Saints*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, AL, pp. 152–168.
- Elior, Rachel, 1998. 'The Lubavitch Messianic Resurgence: The Historical and Mystical Background 1939–1996', in: Peter Schafer and Mark R. Cohen (eds.), *Toward the Millennium (Studies in The History of Religions, 77)*, Brill, Leiden, pp. 383–408.
- Fishkoff, Sue, 2003. *The Rebbe's Army: Inside the World of Chabad Lubavitch*, Schocken, New York.

- Friedman, Menachem, 1994. 'Habad as Messianic Fundamentalism: From Local Particularism to Universal Jewish Mission', in: Marty E. Martin and R. Scott Appleby (eds.), *Accounting for Fundamentalism: The Dynamic Character of Movements*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 328–357.
- Geiger, John, 2009. *The Third Man Factor: The Secret to Survival in Extreme Environments*. Toronto: Penguin.
- Grimby, A., 1993. 'Bereavement among Elderly People: Grief Reactions, Post-Bereavement Hallucinations, and Quality of Life', *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 87, 1, pp. 72–80.
- Handelman, Don and Leah Shamgar-Handelman, 1997. 'The Presence of Absence: The Memorialism of National Death in Israel', in: Eyal Ben-Ari and Yoram Bilu (eds.), *Grasping Land*, State University of New York Press, Albany, NY, pp. 85–128.
- Heilman, Samuel, 2004. 'A Face to Believe In', in: Jack Wertheimer (ed.), *Jewish Religious Leadership: Image and Reality*, II, The Jewish Theological Seminary, New York, pp. 837-878.
- Innis, Robert E., 2004. 'The Tacit Logic of Ritual Embodiments', in: Don Handelman and Galina Lindquist (eds.), *Ritual in Its Own Right*, Berghahn, New York, pp. 197–212.
- Krauss, Rosalind, 1984. *On the Originality of the Avant-Garde*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Kravel-Tovi, Michal 2009. 'To See the Invisible Messiah: Messianic Socialization in the Wake of Failed Prophecy in Habad', *Religion*, 39 ,3, pp. 248–260.
- Kravel-Tovi, Michal and Yoram Bilu, 2008. 'The Work of the Present: Constructing Messianic Temporality in the Wake of Failed Prophecy among Chabad Hasidim', *American Ethnologist*, 35, 1, pp. 1–17.
- Luhrmann, Tanya M., 2004. 'Metakinesis: How God Becomes Intimate in Contemporary American Christianity', *American Anthropologist*, 106, 3, pp. 518–528.
- , 2005. 'The Art of Hearing God: Absorption, Dissociation, and Contemporary American Spirituality', *Spiritus: A Journal of Christian Spirituality*, 5, 2, pp. 133–157.
- , 2011. 'Hallucinations and Sensory Overrides', *Annual Review of Anthropology*, 40, pp. 72–85.
- , 2012. *When God Talks Back: Understanding the American Evangelical Relationship with God*, Alfred A. Knopf, New York.
- Marcus, Joel, 1996. 'Modern and Ancient Jewish Apocalyptic', *Journal of Religion*, 76, 1, pp. 1–27.
- , 2000. 'The Once and Future Messiah in Early Christianity and Chabad', *New Testament Studies*, 46, pp. 381-401.
- Matter, E. Ann, 2001. 'Apparitions of the Virgin Mary in the Late Twentieth Century: Apocalyptic, Representation, Politics', *Religion*, 31, 2, pp. 125–153.
- Menezes, Adair and Moreira-Almeida, Alexander, 2010. 'Religion, Spirituality, and Psychosis', *Current Psychiatry Reports*, 12, 3, pp. 174–179.
- Newman, Barbara, 1985. 'Hildegard of Bingen: Visions and Validation', *Church History*,

- 54, 2, pp. 163–175.
- , 2005. 'What Did it Mean to Say "I Saw"?' The Clash between Theory and Practice in Medieval Visionary Culture', *Speculum*, 80, 1, pp. 1–43.
- Noll, Richard, Jr., 1985. 'Mental Imagery Cultivation as a Cultural Phenomenon: The Role of Vision in Shamanism', *Current Anthropology*, 26, 4, pp. 443–461.
- Plasketes, George, 1997. *Images of Elvis Presley in American Culture: 1977–1997*, Haworth, Binghamton, NY.
- Price-Williams, Douglass, 1999. 'In Search of Mythopoetic Thought', *Ethos*, 27, 1, pp. 25–32.
- Sachedina, Abdulaziz Abdulhussein, 1981. *Islamic Messianism: The Idea of the Mahdi in Twelver Shi'ism*, State University of New York Press, Albany, NY.
- San Juan, Rose Marie, 2008. 'Dizzying Visions: St. Theresa of Jesus and the Embodied Visual Image', in: Christine Göttler and Wolfgang Neuber (eds.), *Spirits Unseen: The Representation of Subtle Bodies in Early Modern European Culture*, Brill, Leiden, the Netherlands, pp. 245–268.
- Shaffir, William, 1993. 'Jewish Messianism-Lubavitch Style: An Interim Report', *Jewish Journal of Sociology*, 35, 2, pp. 115–128.
- , 1994. 'Interpreting Adversity: Dynamics of Commitment in a Messianic Redemption Campaign', *Jewish Journal of Sociology*, 36, 1, pp. 43–53.
- Shandler, Jeffrey, 2009. *Jews, God, and Videotape: Religion and Media in America*, New York University Press, New York.
- Sidgwick, H., A. Johnson, F. W. H. Myers, F. Podmore and E. M. Sidgwick, 1984. 'Report on the Census of Hallucinations', *Proceedings of the Society For Psychical Research*, 34, pp. 25–394.
- Sontag, Susan, 1977. *On Photography*, Penguin, New York.
- Stephen, Michele, 1989. 'Self, the Sacred Other and Autonomous Imagination', in: Gilbert Herdt and Michele Stephen (eds.), *The Religious Imagination in New Guinea*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, pp. 4–66.
- Szubin, Jacob A., 2000. 'Why Lubavitch Wants Messiah Now: Religious Immigration as a Cause of Millenarism', in: Albert L. Baumgarten, (ed.), *Apocalyptic Time*, Brill, Leiden, the Netherlands, pp. 215–240.
- Taves, Ann, 2009. *Religious Explanation Reconsidered*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Tien, A. Y., 1991. 'Distribution of Hallucinations in the Population', *Journal of Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 26, 6, pp. 287–292.
- Weingrod, Alex, 1993. 'Changing Israeli Landscapes: Buildings and the Uses of the Past', *Cultural Anthropology*, 8, 3, pp. 370–387.
- Wiebe, Phillip H., 1997. *Visions of Christ*, Oxford University Press, Oxford.
- Wojcik, Daniel, 1996. "'Polaroids from Heaven": Photography, Folk Religion, and the Miraculous Image Tradition in a Marian Apparition Site', *Journal of American*

Folklore, 109, 432, pp. 129–148.

Wolfson, Elliot R., 2009. *Open Secret: Postmessianic Messianism and the Mystical Revision of Menahem Mendel Schneerson*, Columbia University Press, New York.

Ziff, Trisha, 2006. 'Guerrillero Heroico', in: idem, *Che Guevara: Revolutionary and Icon*, V&A Publications, London, pp. 15-31.

Zimdars-Swartz, Sandra L., 1989. 'Popular Devotion to the Virgin: The Marian Phenomena at Lelleray, Ireland', *Archives de Sciences Sociales de Religions*, 67, pp. 125–144.

—, 1991. *Encountering Mary*. Princeton University Press, Princeton, NJ.